

XALQ YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

Maddi mədəniyyət bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, xalqın fiziki əməyinin nəticəsi kimi formalaşmış, böyük təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Təbii-coğrafi şəraitin, dövrün sosial-siyasi xarakterinin və etnik xüsusiyyətlərinin təsiri ilə formalaşan maddi mədəniyyət elementləri (yaşayış məskənləri və evlər, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər nəqliyyat və rabitə vasitələri, təsərrüfat və məişət alətləri, ev peşəsi və sənətkarlıq məhsulları və s.) istehsal fəaliyyətinin göstəricisi olmaqla, bu və ya digər xalqın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və ideoloji tarixini, eyni zamanda etnogenezini öyrənmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.

Maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan insan öz yaşayışını təmin etmək üçün çox zaman elə maddi istehsalın özündən asılı olur. Yəni insan yeyib-içmədən, geyinmədən, evə-ocağa sahib olmadan hər hansı ictimai faydalı işlə məşğul ola bilməz. Bu baxımdan, maddi mədəniyyətin öyrənilməsi xalqın istehsal fəaliyyətinin öyrənilməsi deməkdir. Keçmin maddi və mənəvi irsi öyrənmədən isə müsair mərhələdə bu sahələrdə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini düzgün anlamaq düzgün deyildir.

Hər bir xalqın maddi mədəniyyəti yalnız onun özünəməxsus spesifik-lokal cəhətləri və fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu isə bir etnosu məxsus mədəniyyəti digər etnosun mədəniyyətindən əsaslı surətdə fərqləndirilir. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının çoxəsrlik empirik təcrübə, bilik və vərdislərə əsaslanan maddi mədəniyyət tarixi zəngin olub, özünün spesifikasını və milli xüsusiyyətlərini maddi mədəniyyətin bütün sahələrində bariz şəkildə nümayiş etdirir.

Azərbaycanda bəşər tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərində yaşayış

məskənlərinin müxtəlif tip və formaları mövcud olmuşdur.

Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şəraitin, mövcud ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin, ailə həyatı normalarının və təsərrüfat fəaliyyətinin yönünün həlledici rolu olmuşdur. Bu amillərin fəal təsiri sayəsində sosial-iqtisadi tərəqqi ilə həmahəng xalq məişətində əmələ gələn yeni keyfiyyət dəyişikliyi, yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formalarının meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. Bəşər cəmiyyəti meydana gəldiyi vaxtdan yaşayış məskənləri də mövcud olmuş, insan kollektivinin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olaraq onların müxtəlif tip və formaları yaranmışdır: ibtidai ovçuların, balıqçıların, maldarların, əkinçilərin müvəqqəti yaşayış məskənləri və s.[1]

Yaşayış məskənlərinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, hər hansı bir ərazidə yaşayan xalqın yaşayış məskənlərinin tip və formalarının müəyyənləşdirmədən həmin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini-təsərrüfat məişətini, adət-ənənələrini, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini, ictimai məişətini və s. mükəmməl öyrənmək mümkün deyildir. İctimai məişəti öyrənmək üçün isə yaşayış məskənləri əsas mənbələrdən biri hesab edilir.

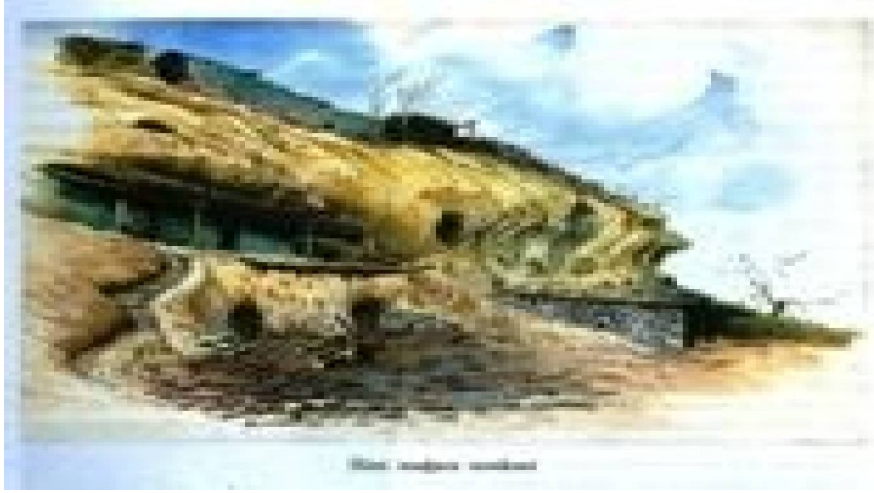
Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə istinad edərək Azərbaycan ərazisində Paleolit dövrü insanların təbii və süni yaşayış məskənlərindən başlayaraq, müasir kənd, qəsəbə və şəhərlərə kimi müxtəlif məskunlaşma yerləri vasitəsilə yaşayış məskənlərinin təkamül və inkişafını izləmək mümkündür.

İbtidai insanların ilk yaşayış məskənlərinin yaradılmasında coğrafi mühitin, o cümlədən iqlim və landşaftın böyük təsiri olmuşdur. Arxeoloq İ.M.Cəfərzadə Azərbaycanda yaşayış məskənlərinin tarixinin qədim olduğunu qeyd edərək yazmışdır: “İbtidai insanlar Azərbaycan şəraitində çay kənarlarında, meşələrdə, qaya altında və mağaralarda yaşamışlar. Qayaaltı sığınacaqlarda və mağaralarda yaşayan insanlar özlərini istidən, soyuqdan qoruyur və ələd etdikləri odu, topladıqları ərzağı da burada mühafizə edirdilər. Bunun üçün də mağara insanların ilk başlanğıc sığınacağı hesab edilir”. [2]

Yaşayış məskəni yeri seçərkən tarixən formalaşmış empirik bilik, vərdiş və ənənələrə əməl edən qəbilə başçıları yerin relyef quruluşundan asılı olaraq bir çox iqtisadi və strateji mülahizələrə ciddi fikir vermişlər. Zəmanəmizə qədər çatmış Azərbaycan yaşayış məskənlərinin bir çox tiplərində onların təbii su mənbələrinə yaxın yerləşməsi, düşmən hücumundan müdafiə üçün əlverişli olması, təbii fəlakətlərdən mühafizə edilməsi kimi

Axx mağarası
Ümumi quruluşu və planı

İqtisadi-strateji mülahizələrə ciddi əməl edilməsi faktları elə ilk baxışdan nəzərə çarpır.

Azərbaycan ərazisi özünün landşaft-reyef quruluşuna görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik ərazilərdən ibarətdir. Dağlıq ərazi təbii-iqlim şəraitinə, hidroqrafiya, oroqrafiya və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə, flora və faunasına görə zəngin olduğundan, Azərbaycanın ən qədim sakinləri də məhz burada-təbii mağaralarda məskunlaşmışlar. Deməli, xalqımızın ən qədim yaşayış məskəni tipi təbii mağaralar (kaha, zağa) olmuşdur. Azıx, Tağlar, Bəy, Qobustan, Aveydağ mağaraları əcdadlarımızın ilk sığınacaq yeri kimi məlumdur. İqtisadi və hərbi-strateji tələblərə cavab verən dağlıq ərazilər, Azərbaycan ərazisinin ilk sakinlərinin təbii fəlakətlərdən düşmən hücumlarından mühafizə edilməsində müstəsna rolə malik olmuşdur. Burada çoxluq təşkil edən qalaçaların (siklop tikililərin) da əksəriyyətinin müdafiə məqsədləri üçün tikildiyi ehtimal olunur.

Azərbaycan ərazisinin Qarabağ, Xanlar, Şamaxı, Gədəbəy, Kəlbəcər, Zəngilan və Naxçıvan bölgələrində ibtidai insanların təbii mağaralardan hələ çox qədim zamanlarda yaşayış məskəni kimi istifadə etdiklərini elmi tədqiqatlar sübut edir. [3]

Quruluş və formaca bir-birindən o qədər də fərqlənməyən təbii mağaralar, bir qayda olaraq, dağın içərisinə doğru istiqamətlənmiş uzunsov və əyri-üyrü olub, ayrı-ayrı salonlara bölünür və yeraltı

yollarla bir-birilə əlaqələnirdi. Burada yaşayan ibtidai insanlar ilk zamanlar mağaradaxili şəraitə uyğunlaşmağa başlamış, orada heç bir süni dəyişikliklərə nail olmaq iqtidarında olmamışlar. Tarixi inkişaf prosesinin sonrakı mərhələlərində insanlar təbii materiallardan (daşdan, ağacdan, sümükdən və s.) əmək alətləri hazırlamaq vərdişlərinə yiyələndikcə, mağaradaxili yerləşmələrdə divar açırtmaları düzəltmək, mağarada yanan ocağın tüstüsünü bayıra çıxartmaq üçün tavandan bacalar açmaq kimi zəruri işləri yerinə yetirməyə başlamışlar. Beləliklə, ibtidai insanların təbii mağaraları öz iradələrinə uyğun şəkildə yenidən qurmaq və təkmilləşdirmək vərdişləri nəticəsində yaşayış məskənlərinin yeni bir tipi – süni mağara məskənləri yaranmışdır.

Süni mağaraların Azərbaycan ərazisində Neolit dövründən

başlayaraq istifadə olunduğunu qeyd edən İ.M. Cəfərzadə yazır ki, möhkəmlənən və iqtisadi cəhətdən güclənən ibtidai qəbilələr öz yaşayış yerlərin genişləndirməkdən əlavə, özlərinə əvvəlkindən daha əlverişli və formaca fərqli yaşayış məskənləri salmağa başladılar. Beləliklə, məişətə yeni məskən tipi – süni mağara daxil oldu. [4]

Azərbaycan ərazisində süni mağaralara Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində və Kiçik Qafqaz dağları bölgəsində (Qubadlı, Zəngilan, keçmiş Qonaqkənd, Lerik, Şamaxı, Kəlbəcər, Laçın), eləcə də Cənubi Azərbaycanda təsadüf olunur. [5] XX əsrin 30-

cu illərində etnoqraflar Ə.K.Ələkbərov və Q.T.Qaraqaşlı Kəlbəcər, Gədəbəy, Xanlar və Laçın rayonlarında yaşayış əhəmiyyətini hələ də itirməmiş süni mağara məskənlərinin olduğunu qeyd etmişlər. [6]

Tarixi-etnoqrafik baxımdan yaşayış məskənlərinin rəngarəngliyi ilə seçilən Şirvan bölgəsində süni mağara tipli məskənlər əsasən, Sündü, Dərəkənd, Mərəzə, Ərəbqədim, Poladlı, Nabur, Təsi, Yekəxana kəndlərində son zamanlara qədər qalmışdır. Kühül adlanan belə yaşayış məskənindən təsərrüfat məqsədilə istifadə olunmuşdur. [7]

Azərbaycanın qərb bölgələrindən mövcud olan mağaralar isə Daşsalahlı mağaralar qurpuna daxildir. Burada qeydə alınmış 12 mağaranın ümumi uzunluğu 200 metrə qədərdir. [8]

İctimai inkişafın sonrakı mərhələsində Azərbaycanın dağətəyi və düzənlik hissələrində də məskunlaşma prosesi getmişdir. Bu ərazilərdə əlverişli hərbi-strateji mövqelərin azlığı, qəbilə üzvlərinin hələ də hazır təbii şəraitindən istifadə etməyə üstünlük vermələri və digər amillər yaşayış məskənlərinin tədricən yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar əkinçi və maldar qəbilələrin formalaşması nəticəsində Azərbaycanın dağətəyi və düzənlik hissələrində qəbilə məskənləri yaranır və inkişaf edirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, əkinçiliklə məşğul olan qəbilələr süni suvarma üsullarına yiyələndiyindən çay, arx və ya kanalların ətrafında, maldarlıqla məşğul olanlar isə otlaqlarla zəngin alp çəmənliklərində məskən salmağa daha çox üstünlük vermişlər.

Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərindən başlıcası **kənd** olmuşdur. Kənd-oturaq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, sosial-mədəni, dini mərkəzləri, ümumi otlaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbiristanlığı olan və əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən formalaşmış məskəndir.

Bütün bu deyilənlərdən başqa, kənd tipli yaşayış məskənlərinə xas olan bir çox səciyyəvi xüsusiyyətlər də mövcud idi. Əvvələn, kənd əksər hallarda poligen (yeni bir-birinə qohum olmayan bir neçə nəsilədən ibarət əhalinin yaşayış məskəni tipi) xarakterik daşıyırdı, ikincisi əhalinin sayı burada daha öncə yaranmış digər məskən tiplərində

olduğundan daha çox idi və nəhayət, kənddə təsərrüfat ekstensiv yox, intensiv istiqamətdə inkişaf edirdi.

İctimai inkişafın sonrakı gedişində qohumluq prinsipinə əsaslanan kəndlərdə böyük dəyişikliklər olmuş, onlar böyüyərək qarışıq tərkibli kəndlərə çevrilmişlər. Belə kəndlərin əmələ gəlməsində patronimiya (qohum ailələr qurpuna) mənsub ailələrin (tayfa, tirə, ocaq, nəsil, dəngə, təbəh. əqrəba, çilək, övladı, uşağı və s.) böyüyərək parçalanması, orta əsrlərdə böyük səylə əhali qruplarının düşünülmüş şəkildə Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi, müxtəlif obyektiv səbəblər üzündən ölkə daxilində əhalinin bir kənddən digər kəndə köçməsi əsas rol oynamışdır. Məhz bu səbəbdən qorunmaq prinsipi əsasında məskunlaşma prosesi getdikcə zəifləmiş, yaşayış məskənlərinin salınmasında qonşuluq prinsipləri üstünlük təşkil etmişdir.

Orta əsrlərin başlanğıcında Sasanilər dövləti özünə dayaq yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycana İran dillərinə mənsub olan tatlara köçürmüşdür. VII əsrdə ərəb işğalının başlaması ilə əlaqədar Xilafətin tərkibinə daxil olan ərazilərə o cümlədən Azərbaycana xeyli ərəb tayfası köçürülmüşdü. Həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb etnonimli kənd adları meydana gəlmişdir. Bu hadisənin izlərinə Şirvan toponimikasında (Ərəbmehdibəyli, Ərəbbəsrə, Ərəbqardaşbəyli, Ərəbqubalı, Ərəbsarvan, Ərəbocaqçı, Ərəbəqədim, Ərəbşalbaş, Ərəbşahverdi, Ərəbcəbirli), Naxçıvan toponimikasında-Ərəbyengicə, Qəbələ rayonunun Vəndam kəndinin məhəllələrindən birinin "Ərəbli" istilahi ilə adlanmasında təsadüf olunur. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsindən sonra Şimali Azərbaycan ərazisinə kütləvi şəkildə ermənilərin, rusların və b. xalqların köçürülməsi nəticəsində çoxlu miqdarda qarışıq tərkibli kəndlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycan ərazisində qarışıq tərkibli kəndlərin meydana gəlməsində əsrlər boyu Azərbaycana basqın etmiş yadelli işğalçıların, yerli hökmdarların və xanların təqibi üzündən əhalinin ölkənin içərilərinə, xüsusilə dağlara çəkilməsi də müəyyən rol oynamışdır. Beləliklə, dağ kəndlərində qohumluq prinsipləri aralıq kəndlərinə nisbətən erkən pozulmuş və qarışıq tərkibli kəndlərin meydana gəlməsinə şərait yaranmışdır.

Azərbaycanın aran bölgələrində yaşayış məskənlərinin salınmasında qohumluq prinsipləri üstün yer tutmuşdur. Əsasən, XIX əsrin ortalarında maldar elatların oturaq həyata keçməsi nəticəsində salınan kəndlərdə icma münasibəti qalıqları daha çox mühafizə olunduğundan, oturaqlaşma zamanı qohumluq prinsipi üzrə yerləşmə ənənəsinə ciddi əməl edilmişdir. Oturaqlaşma prosesi isə nəslə icmalardan ibarət olan qışlaqlar arasında getdiyindən, yeni yaranan kəndlər, müstəsna olaraq qohum patronimik qruplardan təşkil olunmuşdur. Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda Şirvan bölgəsinə şamil edilən belə yaşayış məskənləri bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi olmuşdur.

Kənd yaşayış məskənləri əhalinin sayına görə də qeyri-bərabər məskunlaşmışdır. Azərbaycan etnoqrafiyasında kənd əhalisinin say həddü dərəcə müəyyən olunmadığından, bəzən əhalisi 10 min nəfərdən çox olan Ərkivan da, 5 min nəfərdən çox olan Lahıc da, 10-15 ailədən ibarət olan xırda yaşayış məntəqələri də kənd adlanır. XIX əsrdə Azərbaycan kəndlərinin əksəriyyəti 20-60 nüfustən və ya üstündən ibarət idi. Ailə nüfusunun sayına görə isə böyük kəndlər azlıq təşkil edirdi. Azərbaycanın qərb bölgəsində Birinci Şıxlı kəndi (301 tüstü), Qaraqoyunlu kəndi (206 tüstü), Göycəli kəndi (321 tüstü), Bozalqanlı kəndi (241 tüstü), Quşçu kəndi (278 tüstü), Salahlı kəndi (800 tüstü) ən iri nüfusu kəndlər hesab olunurdu. [9]

Azərbaycan xalqının yaşayış məskənlərinin tarixən yaranmış digər sosial-iqtisadi tipləri **oba, şənlük, sığırxana, yataq, binə, yurd, düşərgə, qışlaq, dəkkə, dəngə, yaylaq** və s. müvəqqəti elat yaşayış məskənlərindən ibarət idi.

Oba-XIX əsrdə həm maldar icma üzvlərinə məxsus xüsusi qurum (birlik) və həm də oturaq əhalinin müvəqqəti yaşayış məskəni olmuş, tədricən daimi yaşayış məskəninə-kəndə çevrilmişdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində mövcud olmuş belə obalar kəndə çevrilərkən kənd adlarında oba komponentini də saxlayırdı. Məsələn, Vəlioba, Mollaoba, (Masallı rayonu), Mahmudoba (Şahbuz rayonu), Aşıqoba (Qusar rayonu) və b. [10]

Oba maldarlıq təsərrüfatının yaylağa və qışlağa köçməsi ilə əlaqədar meydana gəlirdi. Daimi yaşayış məskənindən-kənddən

nisbətən aralı salınan obada, adətən, qohum ailələr məskunlaşırdı. Bəzən bir obada bir neçə qohum nəsil birgə yaşayırdı. Otlaplardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə istər yaylaqlarda, qışlaqlarda obalar xırda vahidlərə-dəngələrə bölünür, dəngələr isə bir-birindən “otarası” adlanan mərzlərlə ayrılırdı. [11]

Şenlik- (şennik) də oba kimi qədim tarixə malik yaşayış məskəni olub, ailə nüfusunun sayına görə ondan kiçik idi. Koma quruluşlu yaşayış məskənlərindəki hər bir koma ayrıca bir şenlik təşkil edir və əksər hallarda monogen xarakterli olurdu. [12]

Şenlik əhalisinin tərkibi, əsasən, qohum tayfalardan formalaşdı. XIX əsrin ikinci yarısında N.A.Abelov yazır ki, ayrı-ayrı nəsil və qrupların (tirə, oymaq) məskun olduğu köçəri icma məskənlərini müsəlmanlar şenlik adlandırırlar.[13]

XIX əsrdə Azərbaycan xalq yaşayış məskənlərinin tarixən yaranmış tipləri olan kənd, oba və şenlik anlayışları, aralarında bəzi fərqlərin olmasına baxmayaraq, bütövlükdə “yaşayış məskəni” mənasında işlədilmişdir.

Binə - müvəqqəti yaşayış məskənlərinin ilkin tipi olaraq bu və ya digər kəndin salınmasında başlanğıc mərhələ təşkil etmişdir. Toplanan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, binə XIX əsrdə Azərbaycanın dağlıq bölgələrindəki kəndlərin əksəriyyətin mövcud olmuşdur. Əsasən maldarlıqla məşğul olan əhali tərəfindən kəndin yaxınlığında salınan təsərrüfat tikililəri (yataq, tövlə, pəyə, xalxal, at damı və s.) binə adlanırdı. Binədə ailələrin sayı artdıqca tədricən təsərrüfat tikililəri və ya yaşayış evlərində inşa edilirdi. Təsərrüfat tikililəri və ya yaşayış evlərinin sayı artdıqca binə daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilir və həmin yer ya orada ilk məskən salmış adamın adı ilə, ya da maldarlıq təsərrüfatının üstün sahələrindən birinin adı ilə adlandırılırdı. (Qasımbinəsi, Məmməduşağı binəsi, Baxış binəsi, Malbinəsi, Qoyunbinəsi və s.)

Qışlaq- sığırxana, yataq və yaşayış evlərini özündə birləşdirən müvəqqəti yaşayış məskəni olmuşdur. Adından məlum olduğu kimi qışlaq, əsasən, qış aylarında yaşayış üçün nəzərdə tutulan ərəzi, otlaq sahəsi deməkdir. İlin 8-9 ayını qışıqlarda keçirən Azərbaycanın maldar elatları yalnız yay aylarında yaylaqlara qalxırdılar. Qışlaq digər müvəqqəti yaşayış məskəni tiplərindən xeyli daimiliyi ilə fərqlənir və kəndə keçidin son mərhələsi hesab olunurdu.

Azərbaycanda geniş yayılmış müvəqqəti yaşayış məskənlərindən biri də **yaylaqdır**. Yaylaqlar, adətən, yüksək dağlıq yerlərdə, alp çəmənliklərində yerləşirdi. İlin 3-4 ayını yaylaqlarda keçirən maldar elatlar burada alaçığ və dəyələrdə yaşayırdılar. Yaylaqlara köçmə və yurdsalma qaydalarında, əsasən, su mənbələrinə yaxınlıq və otlaq qayğıları, həmçinin qohumluq münasibətləri üstün yer tuturdu. Qohum ailələrin bir neçə il dalbadal düşdükləri yurd yerləri-yaylaqlar ailə başçısının, bəzən də onların təmsil etdikləri kəndlərin adları ilə adlanırdı. (Əmirəhmədlin yurdu, Nəbi yurdu, Eldar yaylağı və s.)

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, müvəqqəti yaşayış məskənlərinin bəziləri (binə, oba, yataq, qışlaq, sığırxana) tarixən maldarlıq təsərrüfatının ikişafi ilə sıx bağlı olmuş, əhalinin daimi yaşayış məskəninin-kəndin yaranmasında ilkin mərhələ təşkil etmişdir. Qazax rayonunun Çaylı kəndi vaxtilə Qıraq Kəsəmən kəndindəki Qızıyetərli tayfasının qışlaq yeri olmuş, sonralar maldar əhlinin oturaqlaşması

prosesində kəndə çevrilmişdir. Eldar düzündəki Salahlı, Poylu və Kəsəmən kəndləri əvvəllər Qazax qəzasının müvafiq kəndlərinin obaları olmuşdur. Birinci Şıxlı kəndindən ayrılan tayfalar Köçvəlli, Muğanlı, Sadıxlı, Ömərəğalı, Dəmirçilər kimi obaların əsasını qoymuş, hazırda həmin obalar müstəqil kəndlərə çevrilmişdir. [14]

Qışlaq yerinin daimi məskənlə-kəndə keçid təşkil etdiyini bəzi kəndlərinin adlarının tərkibində “qışlaq” sözünün işlənməsi də təsdiq edir. Tovuz rayonunun Böyükqışlaq, Laçın rayonunu Köhəqışlaq, Qışlaq, Qazax rayonunun Köhəqışlaq, Düzqışlaq, Daşkəsən rayonunun Yayqışlaq, Zəngilan rayonunun Günqışlaq, Qəbələ rayonun Aydınqışlaq, Goranboy rayonunun Başqışlaq kimi kənd adları buna misal ola bilər. Müvəqqəti yaşayış məskənlərinin daimi məskənlə-kəndə keçid təkil etdiyini XIX-XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyat materialları da təsdiq edir. [15]

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin və kapitalist münasibətlərin inkişafı, bu münasibətlərin kənd məişətinə daha dərindən nüfuz etməsi ilə əlaqədar yaranan sosial mühit, böyük ailələrin patrimonik qruplara parçalanması, əhali artımı, yığcam tərkibli kəndlərdə torpaq çatışmazlığı və s. amillər də yeni yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsinə əsas olmuşdur. Mərkəzi Muğanda Yaxa Dəlləkli kəndindən ayrılan tayfalar Çöl Dəlləkli; Ağaməmmədli kəndindən ayrılan tayfalar Çöl Ağaməmmədli; Qarabulaq kəndindən ayrılan nəsilər isə Dördlər kəndinin əsasını qoymuşlar.

Bəzən ana kənddən ayrılan törəmə kəndlər öz əvvəlki ad mənsubiyyətini qoruyub saxlayır (məsələn, keçmiş Qazax qəzasının Salahlı və Kəsəmən kəndlərindən ayrılan tayfaların Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində saldıqları eyniadlı kəndlər buna misaldır), bəzən də ya kənd adlarına, ya da kənddən ayrılan tayfa adlarına xüsusi komponentlər (oba, binə, tala, dizə, məzrə və s.) əlavə olunurdu. Oba və binə komponentli kəndlər bütün Azərbaycan üçün xarakterik olsa da, **məzrə** və **dizə** komponentli kəndlər yalnız Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvidir (Orucdizə, Mamirzədizə, Kərimbəydizə, Qulubəydizə, Alagözməzrə, Payızməzrə, Kərimqulu dizəsi, Həsən ağa dizəsi, Nursməzrə, Zeynəddin məzrə, Yayıcı dizəsi, Məzrə və s.)

Azərbaycanın ənənəvi yaşayış məskənlərindən bəhs edərkən **şəhər tipli məskənlər** xüsusi qeyd edilməlidir. Tarixi məlumatlar Azərbaycanda şəhər tipli ilk yaşayış məskənlərinin e.ə. II-I minilliyin əvvəllərində meydana gəldiyini təsdiq edir. Manna, Atropatena, Albaniya şəhərləri karvan-ticarət yolları üzərində yerləşməklə şəhər məişət tərzinin bütün göstəricilərinə tam cavab vermişdir. Azərbaycanı feodal tipli şəhərləri sırasında əsas yer tutan Bakı, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Beyləqan, Şabran, Şuşa, Şəki və s. yaşayış məskənlərinin yerli sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların memarlıq planlaşdırma quruluşlarında bir sıra ümumi cəhətlər olmuşdur. Vaxtilə salınan Azərbaycan şəhərləri ərazisinin funksional mənalara görə **“ərək”** (İç qala, Narın qala), **“şəhəristan”** (əsilzadələrin yaşadığı hissə) və **“rabat”** (sənətkarlıq və ticarət hissəsi) adlı üç müxtəlif bölmədən ibarət idi. Hakimin sarayı və başqa əsas rəsmi inzibati binalar, eləcə də onlar üçün ayrılmış sahələr vahid planlaşdırma kompleksi şəklində istehkam divarları ilə əhatə olunmuş ərazidə yerləşdirilərək şəhərin əks hissəsini təşkil edirdi. Şəhəristan adətən, həm müdafiə, həm də xarici görkəm baxımından şəhərin əhəmiyyətli və gözəgəlimli sahəsində yerləşirdi.

Əmirvanlı (1926) rəsi

Yaşayış, ticarət və sənətkarlara məxsus binaların yerləşdiyi şəhərin rabat bölməsi mürəkkəb və qarışıq küçə şəbəkəsi ilə, onun struktur vahidini təşkil edən ayrı-ayrı müxtəlif biçimli və formalı sektorlara bölünməsi də diqqəti cəlb edirdi. Ticarət və sənətkarlığa aid binalar rabatın daxilində, ya böyük bir bazar meydançasının ətrafında, ya da əsas küçələrin birinin boyunca vahid planlı kompleks kimi yerləşdirilərək şəhərin ticarət-sənətkarlıq bölməsini təşkil edirdi. Rabatın bazarlar, sənətkar emalatxanaları məhəllələri-çarsu və dalanlar, iri şəhərlərdə karvansaralar xırda, əyir-üyrü küçələrlə əhatələnərək döngə və dalanlar vasitəsi ilə yaşayış sahəsi ilə əlaqələnirdi. Belə dar küçələrdə hərəkəti nizamlamaq üçün evlərin döngəyə açılan küncləri oval formada hörülürdü.

Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərinin digər cəhətlərindən biri də onların ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarət olmasıdır. Əhalinin müxtəlif ictimai təbəqəyə və sosial-iqtisadi mövqeyə mənsub qruplarının ayrı-ayrı məhəllələrdə sakin olması yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərqi ölkələrində şəhərsalma içində bir ənənə kimi təzahür edərək uzun müddət davam etmişdir. Əhalinin ictimai istehsaldakı mövqeyi və mənsub olduğu bu və ya başqa

ta
yfanın bu və ya başqa əlamətlərindən asılı olaraq məhəllələr müxtəlif adlar daşıyırdı. Məsələn, köhnə Şamaxı-Ərəblər, Ərdəbilli, Dərəməhlə, Cidaməhəllə, İmamla, Ağçılar, Şeyx Zahirli, Şeyx Zaman, Sarıtorpaqlı, Şatırlı, Yuxarı qala; Gəncə-Ozanlar, Bağbanlar, Zərrabi, Toyuqçular və s.; Şəki-Şərbəflər, Dabbaqlar, Əfqanlar, Yuxarı baş, Gəcəli, Paydımlı, Çayqırax, Duluşçular [16]; Ordubad-Yuxarı Ambaras, Kürdətal, Mingiz, Sərsəhər, Xüştürləng, Əngəc kimi məhəllələrə bölünmüşdür. [17] Məhəllələr ayrı-ayrılıqda şəhərin bir və ya bir neçə bölməsini əhatə edirdi. Əhalinin rahatlığı üçün hər məhəllədə məscid, hamam, mədrəsə və b. ictimai və dini səciyyəli binalar inşa edilirdi. Azərbaycan şəhər tipli yaşayış məskənlərinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onlarda evlərin fasadının hündürlüyü tərəf istiqamətləndirilməsidir. Ailə məişətinin spesifikasiyası ilə bağlı olan belə planlaşdırma keçmişdə bütün müsəlman Şərqiində mövcud idi. Lakin sonralar bu cəhətlər aradan qaldırılmış, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin inkişafında yeni memarlıq elementləri (küçəyə açılan pəncərə və eyvanlar, milli ornamentlərlə bəzədilmiş və taqqılbaqlar qoyulmuş geniş darvaza və alaqaqıplar və s.) meydana gəlmişdir.

XX əsrin 30-cu illərində başlayaraq məhsuldar qüvvələrin inkişafı, yeni təsərrüfat formalarının yaranması ilə əlaqədar olaraq xalq yaşayış məskənlərinin yeni tipi-kolxoz və sovxoz qəsəbələri (Zəyəm, Dəllər, Müşfiq, M.Ə. Sabir adına qəsəbə, Kijəba, Qəhrəmanlı, Kür, Lahıc, Basqal, Diyyalı və s.) vahid memarlıq-layihə prinsipləri əsasında salınmışdır. Belə məskən tiplərinin əsas memarlıq-plan quruluşuna daxil olan baş küçə özündə inzibati, mədəni-məişət, ticarət və yaşayış binalarını birləşdirirdi. Belə qəsəbələr geniş xiyabanları, işıqlı küçələri, mədəniyyət və istirahət parkları, müasir memarlıq üslubunda tikilmiş yaraşığı binaları ilə də diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan yaşayış məskənlərini relyef üzrə təsnifata görə yamac, yarımıyamac, vadi və düzənlik olmaqla dörd qrupa bölmək olar. Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələri üçün səciyyəvi olan yamac tipli kəndlərin əsas xüsusiyyəti onların, dağın küləkdən və dağ çovğunlarından mühafizə olunan, axar-baxarlı güney səmtində salınmasıdır. Belə kəndlər (Astara bölgəsinin Təngərud, Kuraba, Pəlikaş, Sərək; qərb bölgəsinin Çatax, Qoşabulaq, Şıxheybət. Xınnakiran, Sarıtala, Ağbulaq, Qalaboynu, Çəsməli; ayrımaların yaşadığı Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamaclarının əksər kəndləri; Daşkəsən rayonunun Zağalı, Qabaqtəpə, Mollahəsənli; Şirvanın Basqal, Lahıc, Diyalı, Köhnədaxar, Dəmirçi kəndləri; Naxçıvan bölgəsinin şimal və şimal-şərqində Zəngəzur və Dərələyəz dağ silsilələrinin sərt yamaclarında yerləşən Dırnıs, Badamlı və b. kəndləri) dağların güney yamaclarında salınmaqla, küçələri bir-birinə paralel yerləşdirilmişdir.

Yamac kəndlərin məskunlaşmasında başlıca şərtlərdən biri də onların su mənbələrinə (bulaq, nohur, çay, göl) yaxın olmasıdır. Bu tip kəndlərdə bir neçə qatda amfiteatr şəklində salınmış küçələr bütün kənd boyu uzanır və yaşayış evləri kənd küçələrinin ancaq bir tərəfində tikilir. Küçənin digər tərəfini isə yuxarı qatdakı evlərin həyətləri təşkil edir.

Yarımyamac tipli kəndlər Azərbaycanın həm dağ, həm də dağətəyi əraziləri üçün xarakterik olmuşdur. Bu tipli kəndlərin yamac hissəsi yamac tipli kəndlərin xüsusiyyətini özündə saxlayır, digər hissəsi isə düzənlik tipinə uyğun olurdu. Yarımyamac tipli kəndlər düzən kəndləri ilə yamac kəndləri arasında aralıq mərhələ təşkil edirdi.

[18] Naxçıvanın Tumbul, Qarabağlar, Gəncəbasarın, Qaşaltı, Qaryağdı kəndləri yarımıyamac tipli kəndlərin gözəl nümunəsidir.

Azərbaycanın dağlıq ərazilərinə salınmış kəndlərin əksəriyyəti vadi tipli kəndlərə xas olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu xüsusiyyətlər Dağlıq Şirvanın məskunlaşma qaydasında aydın

iz

lənilir. Vadi kəndləri, adətən, dağ yamaclarının və dağ çaylarının əmələ gəldiyi səfalı və mülayim iqlimli vadilərin sinəsində salınırdı. Dağlıq Şirvanın Zarat, Ərçinəm, Talışnuru kəndləri Pirsaat çayı vadisində, Pirbəyli, Çayqurbançı, Qarabulaq, Xələfli, Qaracüzlü kəndləri Qozlu çayı vadisində, Ceyrankeçməz, Cəngi, Cülyan və Sulut kəndlərin eyniadlı çayların vadisində yerləşirdi.[19]

Vadi kəndlərinə Azərbaycanın qərb bölgəsinin həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində təsadüf edilir. Kəmərlı, Aslanbəyli, Qaymaqlı kəndləri İncəsü çayı vadisində, Eldar düzünün Salahlı, Poylu, Kəsəmən, Qarabağlı kəndləri isə Qabırrı çayı vadisində salınmışdır. Keçmişdə Qazax qəzası kəndlərinin əhalisinin 2/3 hissəsi çay vadilərindəki kəndlərdə yaşayırdı. [20] Azərbaycanın kənd yaşayış məskənlərinin yerin relyef quruluşuna görə quruluşlaşmasının ən böyük vahidi düzənlik kəndləri idi. Əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan

düzənlik kəndləri çox vaxt aran kəndləri də adlanırdı. Belə kəndlər sahəcə xeyli böyük ərazini tutur, “pərakəndə (dağınıq), həyatı sahələrin geniş olması, təsərrüfat tikililərinin yaşayış evindən, məhəllələrin isə xeyli bir-birindən aralı salınması və sərbəst yerləşməsi, əsas inşaat materialı kimi qarğı və çiy kərpicdən istifadə olunması, bürküyə qarşı evin kürsülük üzərində qurulması, sərinlik yaratmaq məqsədilə ağac və meyvədən kölgəlik yaradılması ilə səciyyələnirdi”.

[21]

Kənd yaşayış məskənləri forma baxımından da fərqlənirdilər. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd tipli yaşayış məskənlərinin

müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Etnoqrafik materialların təhlili əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, torpaq çatışmazlığı, yerin relyef quruluşu, nəslə qəbilə quruluşu qalıqlarının hələ də güclü olması, qohum ailələrin bir-birinə yaxın məskunlaşmaya can atması, habelə kəndlərin cərgəvi formada, yəni küçə planlı sistemində salınmasına təşəbbüs göstərilməməsi səbəbindən XIX əsrdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış kənd formaları kom-koma, pərakəndə (dağınıq), sıx-qarışıq tərkibli yığcam kəndlər olmuşdur. Digər kənd formaları (dairəvi və cərgəvi) nisbətən azlıq təşkil etmiş, müxtəlif bölgələrdə ayrı-ayrı terminlərlə ifadə olunsada, prinsip və mahiyyətə oxşarlıq təşkil etmişdir.

Koma-koma kəndlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, yaşayış binaları və təsərrüfat tikililəri ayrı-ayrı qruplar şəklində tikilərək bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşir. Belə kəndlərin formalaşmasında patronimik münasibətlərin (qan qohumluğu birləşən icma üzvlərinin bir yerdə yaşağa can atması meyli), təbii-coğrafi şərait və yerin relyef quruluşunun, həmçinin iqtisadi amillərin (təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti, məişət tərzii və s.) mühüm rol oynamışdır. Koma-koma formalı kəndlər, bir qayda olaraq, Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi əraziləri üçün xarakterik idi. Qərb bölgəsində Quşçu, Bozalqanlı, Göycəli, Cilovdarlı, Köçəsgər kəndləri, Şəki-Zaqatala bölgəsinin Nic, Xaçmaz, Danaçı, Əliabad kəndləri, Kəlbəcərin Lev, Çəpli, Susuzluq, Gəncə bölgəsinin Qaraqullar, Dəstəfur və Tapan kəndləri bu qəbildəndir. Koma-koma kəndlər bütün kənd formalarının yaranmasının ilkin mərhələsi olmuşdur. Başqa sözlə desək, hər bir kənd forması öz inkişafının başlanğıc dövründə koma-koma olmuş, sonralar, kəndin plan quruluşunun tədrici dəyişməsi, böyük patriaxal ailələrin dağılması hesabına kəndlərin eninə inkişaf etməsi nəticəsində yeni-yeni kənd formaları meydana gəlmişdir. Belə kənd formalarında biri də **pərakəndə** (dağınıq) kənd formasıdır. Belə kəndlər, əsasən, Azərbaycanın düzənlik əraziləri üçün xarakterik olmuş, düzənlik məskunlaşma tipinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Oturaq həyat tərzii üçün zəruri olan geniş əkin sahələri, örişlər, biçənəklər və s. düzənlik ərazidə bol olduğundan, burada məskunlaşan kəndlər də yaşayış evlərinin və kəndli həyətlərinin bir-

birindən aralı (pərakəndə) salınması ilə səciyyələndirdi. Geniş əraziyə malik olan **pərakəndə** (dağınıq) kəndlərin həndi bəzən özündən bir neçə kilometr uzaqları əhatə edirdi. Kəndlərin bu formasına Kür-Araz ovalığı, Şirvan, Gəncə-Qazax, Mil, Muğan, Qarabağ və Naxçıvan düzlərində daha çox təsadüf olunurdu. Naxçıvan bölgəsinin Seyfəli, Könüllü, Əlimərdanlı, Aşağı Ayıblı, Alpout, Qarabağlı (Eldar düzündə) kəndləri, Cənub bölgəsinin Şiyəkəran, Pensər, Ərkivan kəndləri, Şirvanın Növcü, Çiyli, Qaravəlli, Sarvan, İlxçı, Kəngərli, Abbasxanlı, Rəhimli, Kəndoba və b. pərakəndə (dağınıq) formalı kəndlərə nümunə ola bilər.

Müvəqqəti məskunlaşan yaşayış məskənləri də dağınıq (nizamsız) formada mövcud olmuşdur. Şirvan elatlarının obaları, “bir qayda olaraq, dağınıq halda yerləşmiş alaçıqlardan ibarət idi. Bununla belə məskənlərin plan əsasında salınmaması heç də onların quruluşunda müəyyən bir prinsipə əməl olunmadığını göstərmirdi.” Alaçıqlar, əsasən qohumluq prinsipi əsasında qruplaşırdı. Belə ki, ortada tayfa başçısının, yaxud oba ağsaqqalının, onun ətrafında yaxın qohumların, bunlardan kənarda isə kasıb ailələrin və muzdlu tutulmuş çobanların alaçıqları yerləşirdi”. [22] Eyni qayda Azərbaycanın bütün müvəqqəti məskunlaşan elat məskənləri üçün xarakterik olmuşdur.

Azərbaycan kəndlərinin formaca üçüncü böyük vahidini sıx (**qarışıq**) tərkibli yığcam kəndlər təşkil edirdi. Həm dağlıq, həm düzənlik ərazilərdə mövcud olan belə kəndlərin formalaşmasında relyefin müərkəb quruluşu, yaşayış və məişət tikililərin inşası üçün əlverişli torpaq sahələrinin məhdudluğu və s. amillər əsas rol oynamışdır. Dağlıq ərazilərdə salınan kəndlərdə təbii maneələr yaşayış məskənin sahəsini artırmağa imkan vermir, böyük patriaxal ailələrin dağılması nəticəsində meydana gələn ayrı-ayrı ailələr məhəllə çərçivəsində kənara çıxma bilməyib, yaşayış evini məhz məhəllə daxilində tikməyə məcbur olurdu. Beləliklə, kəndin plan quruluşunda əmələ gələn tədrici sıxlıq onun simasını dəyişir, kəndlərin yığcam forma almasına səbəb olurdu.

Düzənlik ərazilərdə qarışıq tərkibli yığcam kəndlərin formalaşmasında böyük ailələrin parçalanması nəticəsində yeni yaranan ailələrin məhəllə çərçivəsində sığışmaması və digər nəslin

qonşuluğunda torpaq sahəsi götürüb orada məskən salması kimi sırf iqtisadi-məişət amili də mühüm rol oynamışdır. Eldar düzündəki Salahlı, Kəsəmən və Poylu kəndlərində belə yerdəyişmələr hesabına məhəllələr o qədər qarışmışdır ki, onların sərhədlərinin belə müəyyənləşdirmək çətindir. Şəki-Zaqatala bölgəsində Dağ Suvagil, Şirvanın Zarat, Dəmirçi, Köhnədaxar, Namazgah, Vaşa, Ordubadın Vənənd, Gəncəbasarın Borsunlu, Faxralı, Rəhimli kəndləri sıx (qarışıq) tərkibli yığcam kəndlərin ən yaxşı nümunəsidir. XX əsrin əvvəllərinə doğru kəndlərin bu forması daha da sabitləşmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərinə Azərbaycanda **dairəvi və cərgəvi** plan quruluşlu kənd formalarına da rast gəlinirdi. Dairəvi kəndlərin salınmasında yaşayış məskənlərinin müdafiəsi mülahizələri əsas tutulur, evlər məscid, bazar, dükən, karvansara, meydanlar və s. ətrafında dairəvi forma üzrə yerləşdirilirdi. Dairəvi formalı kəndlərin əhalisi əsasən ticarətdə məşğul olurdu.

Cərgəvi formaların kəndlərin işə xüsusiyyəti onların təbii yarıqan, qobu, çay, arx, dəmiryolu, magistral yoların kənarı boyunca salınmasıdır. Belə kəndlərdə yaşayış binaları bəzən yolun (arxın, qobunun, yarıqanın, çayın və s.) bir tərəfi, bəzən də hər iki tərəfi

Kəndli bazarı

boyunca cərgəvi formada düzülürdü. Cərgəvi formalı kəndlər Azərbaycanın həm dağlıq, həm də düzənli hissəsində mövcud olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin dağlıq hissəsində, Naxçıvan-Şuşa magistral yolunun ətrafında yerləşən Biçənək kəndi, düzənlik hissəsində yerləşən Muğancıq kəndi, həmçinin Gəncə bölgəsinin Ballicaçay boyunca yerləşən Qaraqullar kəndi cərgəvi formalı kəndlərin tipik nümunəsidirlər.

Yaşayış məskənlərinin tarixən qərarlaşmış tipləri arasında əksəriyyət təşkil edən kəndin plan quruluşunda **həyətlər** təşkil edir. Ölçülərinin və plan quruluşlarının müxtəlifliyinə (düzbucaqlı, çoxbucaqlı, formasız) baxmayaraq, dağ kəndləri istisna olmaqla, kəndli həyətlərinin hər biri məişət xüsusiyyətlərinə və istifadə tərzinə görə üç bölmədən ibarət idi: 1. Yaşayış və təsərrüfat tikililərin yerləşdirildiyi inşaat bölməsi. 2. Yaşayış və təsərrüfat binalarının qarşısında yerləşən məişət-istehsal bölməsi. 3. Əkin-dirrik sahəsi və meyvə ağaclarının yaşıllıq bölməsi.

Göstərilən bölmələrdən hər biri digərindən taran, qarğı çəpər, çubuqhörmə və s. ilə ayrılsa da, onların arasında əlaqəni təmin etmək üçün kiçik qapı, çax-çax və s. addamadan istifadə edilirdi. Həyətlərin belə bölmələrə ayrılması kəndlinin ona məxsus torpaqdan səmərəli istifadə etməsinə gözəl imkan verirdi.

Kəndli həyətlərinin mühüm elementlərindən biri olan inşaat bölməsi həyət daxilində yerləşmə mövqeyinə görə müxtəlif variantlarda təzahür edirdi. Azərbaycanın kəndli həyətlərinin əksəriyyət təşkil edən formalarından biri inşaat bölməsinin küçəyə yaxın səmtə yerləşməsi ilə səciyyələnirdi. Düzənlik kəndləri üçün xarakterik olan bu halda yaşayış və təsərrüfat tikililərin arxa divarı küçəyə baxır və orada pəncərə qoyulmurdu. Evlərin küçəyə baxan arxa divarlarında pəncərə açırımlarının qoyulmaması son dövrlərə qədər Şərq ölkələrində mövcud olmuş ev məişətinin və əhalinin həyat tərzinin yad nəzərlərdən mühafizə edilməsi, habelə küçənin tozlu havasının evin otaqlarına dolmasının qarşısının alınması mülahizəsi ilə izah olur.

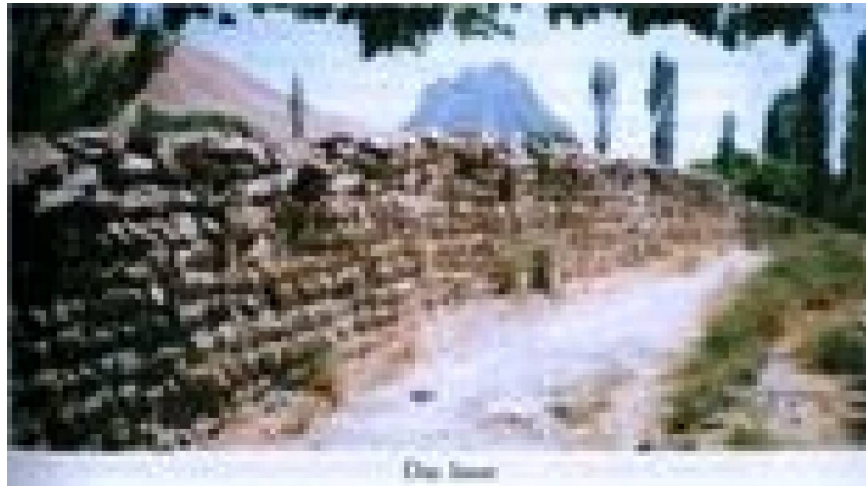
Yaşayış evi və təsərrüfat tikililəri (tövlə, ağıl, mərək, xalxal, banıstan, ot tayası üçün talvar, quraqlıq, hin, it damı-dolan və s.) qarşısında adətən qarğı, çubuq və qamışdan hasarla təcrid olunmuş xüsusi sahə-sərdən olurdu. Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində “mal məhləsi” adı ilə qeydə alınmış isti aylarda mal-qara saxlanılır, sağılır və yemlənməsi üçün axur tikilirdi. Bu tip həyətlərdə yaşayış evi təsərrüfat tikililərindən xeyli aralı yerləşirdi. Ümumiyyətlə, yaşayış evinin həyətin hansı səmtində yerləşməsi qaydası, həmin həyətin qonşu həyətlə nisbətə yerləşmə mövqeyindən, küçə ilə əlaqəsindən, iqlim şəraitindən, təsərrüfat növündən, ev sahibinin iqtisadi imkanından və s. amillərdən asılı idi.

Məhlə, Şəki

Kəndli həyatının nisbətən az hissəsini tutan məişət-istehsal bölməsi (Azərbaycanın bəzi kəndlərində buna “eşik”, “qapı-baca”, “çöl”, “qapı”, “məhlə” də deyilirdi) yaşayış binasının qarşısında yerləşir və xüsusi arakəsmə vasitəsilə digər bölmələrdən təcrid olunurdu. Burada tənədxana (tənədxəsar) və ocaqlıq, ərzaq ehtiyatını saxlamaq üçün “buzxana”, qırxayaq, xərpıştə, əl-ovuc damı (Naxçıvan), fakın, uja, ginəbun, (Lənkəran-Astara), məişət qabları yığmaq üçün “tərəcə” və s. yerləşirdi. İlin isti aylarında məişət-istehsal bölməsi daha çox “açıq mətbəx” rolunu oynayırdu. Bundan başqa, ev məişətində bütün

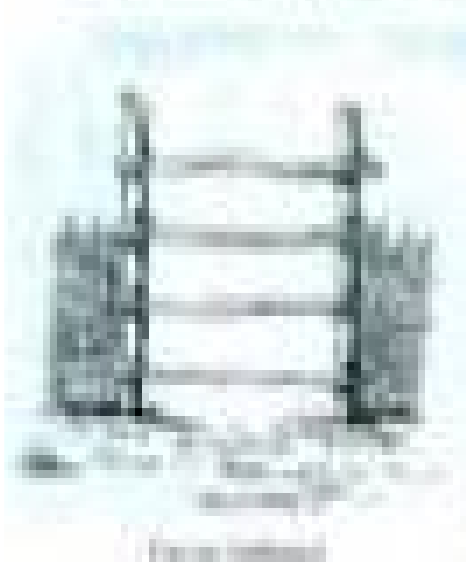
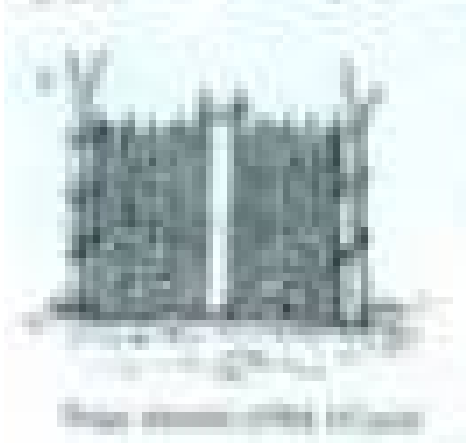

istehsal prosesləri (əyirmək, daramaq, toxumaq, keçə salmaq, süd məhsullarını emal etmək və s.) orada həyata keçirilirdi. Təsərrüfat

fəaliyyətinin (əkinçilik, maldarlıq, kустar sənətkarlıq) xarakterindən asılı olaraq həyətlərin bu bölməsi həcm etibarilə müxtəlif olurdu. Kölgəlik, sərinclik yaratmaq üçün aran kəndlərində məişət-istehsal bölməsinin ətrafına tut, söyüd və qovaq ağacları əkilir, üzərinə üzüm budaqları sarmaşdırılmış hündür çardağ düzəldilirdi.

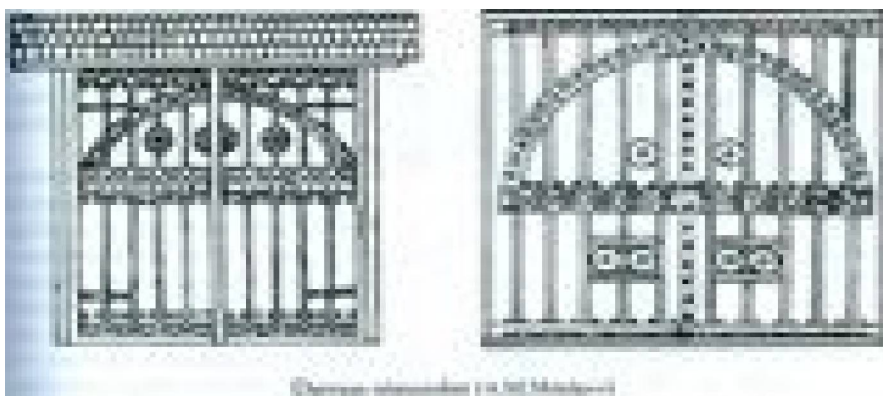
Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin relyef quruluşu, təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq əkin-dirrik sahəsi və meyvə ağaclarının yerləşdiyi yaşıllıq bölməsi (hoyul və ya pərəkər) kəndli həyətlərinin müəyyən hissəsini təşkil edirdi. Əsas məşğuliyyət maldarlıq olan və dağlıq bölgədə yerləşən kəndlərdə həyətin bu bölməsinə ehtiyac yox idi. Dağətəyi və aran kəndlərində isə, yaşıllıq bölməsi həyətin əksər hissəsini tuturdu. Aran kəndlərində əkinə yararlı suvarılan torpaqların olması buna geniş imkan verirdi. Çox zaman meyvə ağacları yaşıllıq bölməsinin bir tərəfində əkilir, əkin-dirrik (pərəkər) sahəsi isə digər tərəfdə salınırdı. Aralıqda qalan sahə xama (dincə) qoyulurdu. Adətən, yaşıllıq bölməsinin hissələri bir-birindən alçaq arakəsmələr vasitəsi ilə ayrılır., giriş üçün çax-çax (pələnd-Muğan; qəsdək, bərə-Şəki-Zaqatala; dərbaza (Naxçıvan) qoyulurdu. Həyətin bu bölməsində, həmçinin, süni su çalası-hovuz, göl yerləşirdi.

Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələrinin təbii-coğrafi şəraitindən və relyef xüsusiyyətlərindən, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən, başlıcası isə dövrün tələblərindən asılı olaraq həyətyanı sahələrin həcmi müxtəlif olurdu.

Kəndli həyətlərinin xarici mühitdən təcrid etmək, Şərq adətincə onun qapalılığını təmin etmək və ümumi kompozisiyanı tamamlamaq üçün Azərbaycanın bütün bölgələrində həyətlərin ətrafına hasar (barı, çəpər) çəkilirdi. Həyətlərin hasara alınmasının mühafizə əhəmiyyəti də vardı. Xüsusi mülkiyyətin hakim olduğu bir zamanda varlılar öz həyətlərinin ətrafına hasarlar çəkirdilər. Kəndli həyətlərinin ətrafına hasarların çəkilməsində qarğı, qamış, daş, çiy kərpic, kol, çubuq, möhrə, ağac və s. kimi yerli materiallardan geniş istifadə edilirdi. İstifadə olunan materialdan, tikinti tərzindən və təyinatdan asılı olaraq çəpərlərin müxtəlif növləri (payalı çəpər, xəndəkli-payalı çəpər, dik çəpər, yorğa çəpər, sındırma çəpər, hörmə çəpər, təppə çəpər, çax-çax çəpər, tapan çəpər, qanqala çəpər, darava, basma çəpər, daşqura hasar və s.) mövcud olmuşdur.

Kəndli həyətlərini hasarlarının tamamlayan mühüm elementlərdən biri giriş yolunun

dü

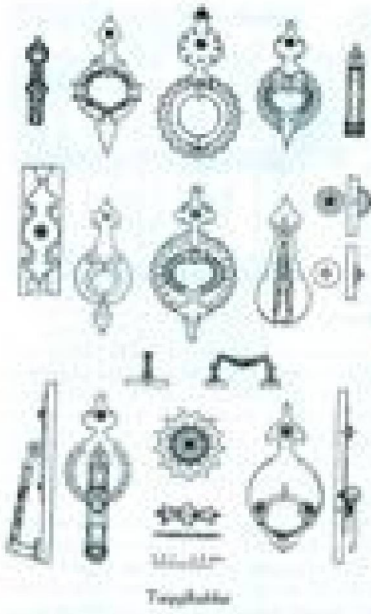
zəldilməsi idi. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, həyətə giriş doqqaz (pospələnd), çax-çax (addamac, qəsdək) və darvaza (alaqapı) formasında mövcud olmuşdur. Doqqazı 3-4 m uzunluğunda 4-5 ədəd ağac zolaları bir-birindən 30-40 sm aralı, üst-üstə paralel düzərək qururdular. Doqqazın digər bir forması giriş yolunun kənarlarına basdırılmış yoğun dirəklə iki ədəd 1,5x2,0 m ölçüdə çubuqdan hörülmüş “çərpərə” bərkitməklə düzəldilən “çəpərli doqqaz” idi. Muğan bölgəsinin əksər kəndləri üçün səciyyəvi olan pospələnd yulğun şivələrdən və ya qamışdan qom üsulu ilə düzəldilir, bütöv laylı darvazanı xatırladırdı.

Çax-çax (addamac) formalı həyətə giriş yolu hər bir kəndli ailəsinin iqtisadi vəziyyətindən və təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq düzəldilirdi. O, adətən bir adamın sərbəst surətdə keçə bilməsi üçün nəzərdə tutduğundan, ensiz olurdu. Çax-çax (addamac) düzəltmək üçün bir-birindən 80-90 sm aralı basdırılmış iki dirəyin üzərində 30-40 sm aralı paralel açılmış kərtlərə köndələn şəkildə 10-12 sm diametrlə ağaclar bərkidilirdi. Kobud və gödək nərdivanı xatırladan çax-çaxdan keçmək üçün hər iki əllə onun dirəklərindən tutub yuxarı qalxaraq üstündən aşmaq lazım gəlirdi.

Həyətə giriş yolunun memarlıq cəhətdən daha kamil və yaraşığılı forması darvaza və alaqaqapılı darvaza idi. Əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq darvazaların ölçüləri də müxtəlif olurdu. M.N.Nəsirli yazırdı ki, böyük həcmli nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmək əhalini darvaza qaçı növündən istifadə etməyə sövq etmişdi. [23]

Adətən, qoşqu nəqliyyatının və yük heyvanlarının geniş istifadə olunduğu dağətəyi və aran kəndlərində darvaza enli, hündür və ikitaylı düzəldilirdi. Çox güman ki, “dövəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək”-atalar məsəli də məhz bu mülahizə əsasında yaramışdır.

XIX əsrdə Azərbaycanda əksər bölgələrində mövcud olmuş darvazalar öz quruluşuna görə bir və ya ikitaylı düzəldilirdi. Darvaza, əsasən, təkərli və yüklü nəqliyyat vasitələri girib-çıxarkən açılıb-bağlandığında, ailə üzvlərinin keçməsi üçün onu hər dəfə açıq-bağlamaq sərfəli deyildi. Bunun üçün ya darvaza tayının birinin üstündə 80x150 sm ölçüdə kiçik qapı (alaqapı), yaxud da darvazadan azca aralı ayrıca kiçik giriş qapısı qoyulurdu.

Bəzən elə həyətlərə təsadüf olunurdu ki, orada giriş yolu üçün həm darvaza, həm də çax-çax (addamac) qoyulurdu. Adətən, iki paralel küçənin arasında yerləşən belə həyətlərin bir tərəfində iri darvaza, digər tərəfində isə çax-çax (addamac, qəsdək) qoyulurdu.

XIX əsrdə Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərində dəbdəbəli, mükəmməl bəzədilmiş, kamil sənət əsəri təsiri bağışlayan geniş darvazalar üstünlük təşkil edirsə, kəndli həyətlərinin əksəriyyətində onlar sadə, səliqə ilə yonulmuş ağac hissələrindən düzəldilirdi.

Darvazalar, bir qayda olaraq, taqqılbab, zəndulbab, halqacəftə, içəridən bağlamaq üçün süngü, ling, at və ya digər minik-nəqliyyat vasitələrini bağlamaq üçün adi halqa və s. ilə təhciz edilirdi. Naxçıvan bölgəsində qapı (darvaza) üzərinə bərkidilmiş taqqılbabla evin kişisi, zəndulbabla isə evin xanımı çağırılırdı.

Şəki-Zaqatala bölgəsində qeydə alınmış bürəvari və yaxud köşklü darvazalar öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu darvazalar həyət divarının münasib yerində dördkünc, ikimərtəbəli, birgözlü tikintini xatırladır. Tikintinin alt mərtəbəsi qoşaqaqılı darvaza və

dalandan, üst mərtəbəsi isə iki tərəfə, bəzən dörd tərəfə pəncərəsi olan otaqdan ibarətdir. Belə darvazalar XX əsrin əvvəllərində aid olsa da, onların qalıqlarına Tala kəndində indi də təsadüf etmək olur.

Azərbaycanın Gədəbəy, Daşkəsən, Kəlbəcər, Lerik, Yardımlı, Quba, Şəki bölgələrinin bəzi dağ kəndlərində, xüsusilə Şirvanın Göylər, Quşçu, Çağan, Sündü, Çuxanlı və b. kəndlərində daşdan yolunub düzəldilmiş darvazalar da mövcud olmuşdur. [24]

Beləliklə, Azərbaycan xalq yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsində, müxtəlif tip və formalarının təkamül mərhələlərindən keçərək sabit yaşayış məskəninə çevrilməsində təbii-coğrafi şərait, dövrün sosial-siyasi durumu, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqaməti və s. amillər həlledici rol oynamışdır. Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların nəticələrinə istinad edərək bu təkamül prosesini təbii mağaralardan tutmuş müasir kənd və şəhər tipli yaşayış məskənlərinə kimi ardıcıl izləmək mümkündür.

YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ İNŞAAT TEXNİKASI

Ev-insanların əsas yaşayış vasitələrində olub, onların təbii-zəruri istirahətini, təsərrüfat, məişət və həyati tələblərini təmin edən mühüm mədəniyyət abidəsidir. [25]

Yaşayış evlərinin müxtəlif tiplərinin formalaşmasında inşaat materialları mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycanın təbii-coğrafi və iqlim şəraitinin, həmçinin, topoqrafik quruluşunun müxtəlifliyi, burada inşaat materialının ayrı-ayrı növlərindən səmərli istifadə etməyə imkan vermişdir. Əhalinin istifadə etdiyi ənənəvi inşaat materialları daş, ağac, gil, kərpic, gəc, əhəng, kirəmit, qır, qarğı, qamış, çubuq, keçə və s.dən ibarət olmuşdur. Maddi imkandan, təsərrüfat fəaliyyətindən və ərazinin relyefindən asılı olaraq həmin materiallardan tikinti təcrübəsində bu və ya digər dərəcədə istifadə edilmişdir.

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin öyrənilməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, yaşayış evi tikilən ərazilərdə hansı tikinti materialı üstünlük təşkil etmişdirsə, evlər də həmin materiallardan inşa edilmişdir.

Azərbaycanın düzənlik, qismən də dağətəyi ərazilərində ənənəvi tikinti materialı kimi gildən (palçıqdan) və çiy kərpicdən geniş istifadə olunmuşdur. Yüksək keyfiyyətli gildən inşaat təcrübəsində istifadə olunması tarixi çox qədimdir. Qazax rayonu ərazisində Sarıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar zamanı möhrədən (palçıqdan) tikilən divar qalığının aşkar edilməsi e.ə. I minillikdə burada palçıq-möhrə evlərdən istifadə edildiyini söyləməyə imkan verir. [26] Möhrədən tikilən belə evlərin memarlıq cəhətdən primitiv olmasına baxmayaraq, onlardan bəzən bir neçə yüz illərlə istifadə olunduğu etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd edilir. [27]

Çiy kərpic

Tikinti materialı kimi gildən suvaq və hörgü işlərində də istifadə olunurdu. Kərpicdən tikilmiş bütün evlərin hörgüsü gil məhlulu ilə aparılır, divarın hər iki tərəfi, içərisinə saman qatılmış palçıqla suvanırdı. Bundan başqa, evin damına və döşəməsinə də suvaq çəkilir, döşəmənin üzəri xüsusi növ gillə şirələnirdi.

Çiy kərpic hazırlanmasında da gildən istifadə olunurdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı Ağstafa bölgəsində Şomutəpə yaşayış yerindən 104 kv.metrlik sahədə ölçüləri 34x12x7 sm və 36x13x9

sm olan çiy kərpicdən tikilmiş ev qalıqları və təsərrüfat tikilisinin aşkara çıxarılması [28] yerli əhalinin artıq e.ə. IV minilliyin axırlarında çiy kərpicdən ev tikməyi bacardığını göstərir. Şirvanda Xınıslı yaşayış yerinin e.ə. II əsrə aid mədəni təbəqəsindən, [29] Naxçıvan bölgəsindəki Kültəpə yaşayış yerinin mədəni təbəqələrindən aşkar edilmiş çiy kərpicdən hörülən divar qalıqları [30] da deyilənləri təsdiq edir.

Hazırlanma üsulu olduqca bəsit olduğundan, əsrlər boyu Azərbaycanın aran və dağətəyi kəndlərində çiy kərpicdən geniş istifadə olunmuşdur. Kərpic kəsmək üçün bu məqsədlə ayrılmış torpaq sahəsini belləyir və oraya su buraxırdılar. Torpaq yumşaldıqdan sonra üzərinə doğranmış saman səpərək ayaqlamağa başlayırdılar. Kərpic ustalarının dediyinə görə, içərisinə saman qatılmış palçıq daha davamlı olur, çatlayıb ovxalanmırdı. Palçıq hazırlamaq prosesi çətin iş olduğundan, adətən iş heyvanlarının gücündən də istifadə olunurdu. Samanla palçıq tam qarışandan sonra, hazır kütləni 2-3 müddətində “acımağa qoyurdular”. Kərpic kəsmək üçün hazır palçığı xüsusi hazırlanmış

qəlibə doldurur, üstünü əllə hamarladıqdan sonra, təmizlənmiş sahəyə gətirir, ehmalca üzə yerə çevirirdilər. Palçıqın torpağa, eləcə də qəlibə yapışmaması üçün qəlibi içərisinə su doldurulmuş kiçik çalaya salıb çıxarırdılar. Kəsilmiş kərpicin təxminən hər tərəfi quruyurdu. Kərpic yazda və payızda kəsib qurutmaq daha əlverişli idi. Bu zaman günəş şüaları onu bərabər səviyyədə qurudurdu. Quruduqdan sonra onları pramida formasında yığır, yağıntından qorumaq üçün üzərinə ot, küləş, qarğı və cil biçib tökürdülər.

Azərbaycanda istifadə edilən qəliblərin ölçüləri və gözlərinin sayı müxtəlif olmuşdur. Kərpic kəsilməsində, bir qayda olaraq, ölçüləri 40x20-21x15-16 sm və ya 60x23-24x12-13 sm olmaqla “ayıbalası qəlibi” adlanan 2,3,4 gözlü qəliblərdən istifadə olunurdu. Bundan başqa, ölçüləri bir qədər kiçik olan qəliblər də işlədilmişdir. Öz işinin ustası olan hər bir kərpicəsən gün ərzində 800-1000 ədəd kərpic kəsməyi bacarırdı.

XIX-XX əsrin əvvəllərində tikilən evlərin əksəriyyətində “ayıbalası” kərpicdən istifadə olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi mərtəbəarası və dam örtüyünün böyük ağırlığa malik olması, antoseysmik mülahizələrin nəzərə alınması və divarlarda çoxlu sayda açıqların-taxça, yük yeri (camaxatan), divar şkafı, buxarı, dolab və s. qurulması ilə izah olunur. “Ayıbalası” kərpicin ölçülərinin böyük olması divar hörgüsünü iki qatda hörməyə və divar qatlarını bir-birinə möhkəm bağlamağa imkan verirdi.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərində və bəzi kəndlərində bişmiş kərpicdən (qırmızı kərpic) də geniş istifadə olunmuşdur. Bişmiş kərpic yerli gil materiallarından kустar sənətkarlıq karxanalarında hazırlanırdı. Bunun üçün gildən yoğrulmuş palçıq çiy kərpic formasında qəlibləndikdən sonra 5-6 gün açıq havada saxlanılır, daha sonra sobalarda bişirilirdi. Naxçıvan bölgəsində bişmiş kərpicin qədimlərdən istifadə olunduğu, X-XII əsrlərdə isə onun istehsalının kütləvi hal aldığı məlumdur. Burada ölçüləri 22x22x5-7 sm, 17x17x6x5-7 sm olan “qızılbaş” kərpicinin və ölçüləri 24x11-12x7-8 sm və 24x11x6x5-1 sm olan “rus” kərpicinin yayıldığı qeyd edilir. [31] 1911-ci ildə Naxçıvanda tikilən bişmiş kərpic zavodu öz fəaliyyətini bu yaxınlardək davam etdirirdi. Bişmiş kərpic

zavodları Lənkəran-Astara, Gəncəbasar və Şəki-Zaqatala bölgələrində də mövcud idi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Cənub bölgəsi (Astara Lerik, Lənkəran, Masallı, Yardımlı) kəndlərində orta tavanlı əhali ev tikintisi zamanı bişmiş kərpiclə çiy kərpicə kombinə edərək işlətməyə üstünlük verirdi. Belə ki, evin fasad divarlarının üst qatı bişmiş kərpiclə, içəri qatı isə çiy kərpiclə (lal kərpic) hörülürdü. Fasad hissəsinin bu cür hörülməsinə “rükət verməklə tikinti üsulu” deyilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanın dağ və dağətəyi, həmçinin çay vadilərindəki kəndlərində tikinti material kimi çaydaşı və kötürdaşdan (qaya daşı) geniş istifadə olunurdu. Daşdan tikinti materialı kimi istifadə olunması Azərbaycan ərazisinin ən qədim sakinlərinə məlum idi. Sarıtəpə yaşayış yerinin e.ə. VIII-VI əsrlərə aid edilən II, VII və VIII kvadratlarında, həmçinin, Xınıslıda aşkar edilmiş divar qalıqlarının hörgüsündə möhrə və çiy kərpiclə yanaşı, daşdan istifadə edilmişdir. Qərb bölgəsindən keçən Şəmkir, Zəyəm, Tovuz, Axınca, Əsrək, Həsənsu, Ağstafa, Coğaz, Tərsçay, Qabırçı, Kür və b. çaylar və onların qollarının; Şirvanda Girdiman, Ağsu, Pirsaat, Dəvəbatan çaylarının; Lənkəran bölgəsində Bəşəru və Viləş çaylarının, həmçinin Şəki-Zaqatala bölgəsi çaylarının yataqları çay daşı ilə zəngin olmuş və ondan geniş istifadə edilməsi üçün əlverişli şərait mövcud olmuşdur.

Azərbaycanın xalq yaşayış evlərinin tikintisində çaydaşından fəqli olaraq qayadaşı (kötürdaşı), bir qayda olaraq, xam və işlənmiş şəkildə istifadə olunurdu. XIX əsrdə qərb bölgəsinin əhalisi tikinti daşlarının Daşsalahlı, İncili, Ağköynək, Musaköy, Zəyəm, Daşkəsən və Murut mədənlərindən; Şirvan əhalisi Xilə, Böyük Çil, Pirəxəmiş, Tava qışlağı, Kolaxanı, Çildaş, Qurbanlı, Bəklə, Udulu, Yekəxana, Mərəzə, Cəməcməli mədənlərindən; Naxçıvan əhalisi Şahtaxtı, Tağgəraltı, Oğlan-qız, Xaraba, Gilan və Qarabağlar mədənlərindən; Bakı əhalisi isə Şıx, Xilalan, Kəmli, Qaradağ və b. daş karxanalarından əldə edirdi. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın tikinti daşı ilə zənginliyini yazılı məlumatlar da təsdiq edir. [32]

Əhalinin xalq yaşayış fondunun formalaşmasında ağac materiallarından da istifadə edilirdi. Azərbaycanın Quba, Lənkəran, Şamaxı, Şəki və Naxçıvan qəzaları, həmçinin, Kiçik Qafqaz ərazisi

meşələrlə zəngin olduğundan, bu ərazilərdə bol meşə-ağac materialı əldə etmək mümkün idi. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın bütün meşələrinin 24,3 faizinin təşkil edən Qarayazı, Dilican, Kürboyu tuğay meşələrindən, həmçinin Kiçik Qafqaz dağları ətəklərindəki meşələrindən tikinti üçün sərfəli materiallar əldə edilir, ev inşaatında işlədilir. Ağac materialları, bir qayda olaraq, evin dirək, kərən, pərdi, qapı, dərəsər, dam örtüyü, taxtapuş (dran), pəncərə, sütün, sürəhi, divar şkafi (gəncənə), zeh, harma ağacı və müxtəlif bəzək elementlərinin (şəbəkə) hazırlanmasında, həmçinin müxtəlif təyinatlı təsərrüfat tikililərinin inşasında istifadə edilirdi. Kərtmə, cığma, aradoldurma kimi ev tiplərinin inşasında ağac materialları əvəzəlməz idi. Tikinti təcrübəsində qarağac (*Ulmus Canpetris*) palıd (*Cnep us pedun culata ehri*), fıstıq (*Fadus orinetalis lipsky*), göyrüş (*Fraxsinus exselsior L*), vələs (*Carpinus, Berelus L*), şam (*Pinus*), ardıc (*Juniperus*) və b. ağac cinsləri başlıca yer tuturdu. Dağlıq Şirvanın və Cənub bölgəsinin yaşayış evlərinin taxtapuş dam örtüyünün hazırlanmasında da ağac materialı (xüsusilə dəmirağac) geniş işlədilir.

Azərbaycanın düzənlik ərazilərindəki kəndlərdə qarğı, qamış, avar və çubuq əsas tikinti materialı hesab olunurdu. “Durna” və “Çovustan” tipli evlərin tikintisində bu tikinti materialları əvəzsiz idi. Evin yanlarının və dam örtüyünün qurulmasında geniş istifadə olunurdu.

Cənub bölgəsində geniş yayılmış “sündünəkə” tipli (“sünd”-dirək deməkdir: “dirək ev”) evlərin “kümünün bağlanması” (dam örtüyünün qurulmasında) qamış və lığdan geniş istifadə olunurdu. Xarapa və pılkalardan çatma formalı düzəldilən dam örtüyünü üzərinə, ətəkdən başlayaraq qamış, lığ dikiyə qoyulurdu. Damın ətək yanlarına qoyulan qamış, lığ qomları lijmun (yağmurluq), dikiyə qoyulan qom isə “sədu eğəti” (kəlləlik, tac) adlanırdı.

Qarğı, qamış və çubuq həyətlərin ətrafına çəpər çəkilməsində və müxtəlif səciyyəli təsərrüfat tikililərinin (quraqlıq, təndirxana, çardaq, heyvandarlıqla əlaqədar inşa olunan təsərrüfat tikililəri və s.) ətrafının hörülməsində inşaat materialı kimi çubuq, keçə, palaz, çadır, “örəmə” adlanan xüsusi hörülmüş qotazlı ip və çətəndən istifadə edilirdi.

Kirəmit, tənəkə-dəmir örtüklər və s. tikinti materialları Azərbaycanın xalq yaşayış binalarının inşasında az istifadə olunmuşdur. Kirəmit örtüklü evlər əsasən Şəki-Zaqatala və Cənub bölgələrinin evləri üçün xarakterik idi. Mənbələrdən məlum olur ki, Şahbazov soylu bir şəxs ilk dəfə olaraq 1872-ci ildə Şəki şəhərində kirəmit zavodu tikdirmişdir. XIX əsrin sonlarında Şəkiddə işləyən 12 kirəmit zavodu ildə cəmi 960 min ədəd kirəmit istehsal edirdi bə bunun da min ədədi 10 manata satılırdı. [33]

XX əsrin 30-50-ci illərindən başlayaraq həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan xalqının inşaat mədəniyyətinin inkişafı prosesi xeyli sürətlənmişdir. Tikinti işlərində yeni-yeni inşaat materialları (mişar daşı mişarlı taxta, şifer, tənəkə-dəmir örtük, yağlı boya, dəmir-beton plitələr, şüşə, sement və s.) geniş yer tutmuşdur. Abad və yaraşıqlı evlərin tikilməsi üçün zavod istehsalı olan bu materialların əldə edilməsinə hər cürə şərait yaradılmışdır. Şəhər və rayon mərkəzlərinə, iri kəndlərdə açılmış təsərrüfat və tikinti materialları mağazalarda, əhaliyə müxtəlif adda inşaat materialları satışı yaxşı təşkil olunmuşdur.

Müxtəlif tipləri yaşayış evlərinin inşasında Azərbaycan xalq sənətkarlarının istifadə etdiyi alətlərin növləri rəngarəng, sayı isə xeyli çox idi. Bunlara inşaat materialları hazırlamaq içində istifadə edilən alətlər-bel, kərpic qəlibi, kirəmit qəlibi, daş baltası, daş çəkici, daş kərkisi, dəmir bucaq, mişar, ərəkəş, balta, kərki, sərəkəş, ərə, qabıqyonan, məngəl, dəhrə, rəndə, raşta, iskənə, toxmaq, torpaq şadarası, oraq və dəryaz; inşaat prosesində tətbiq olunan alətlər-teşə, mala, kəmçə, taraz, şaqul, hörgü ipi, künyə, şümşad, xərək, qalaq, palçıq təknəsi, kirəmit deşən, burav (maha), bıçaq, naçaq, çəkiç, dartı, şətə, möhrəkəş və s. aid idi. Məhz bu alətlərin köməyi ilə Azərbaycanın bənna, xarrat və dülgərləri ev inşası sahəsində zəngin təcrübə və vərdişlər əldə etmiş, xalq yaşayış evi fondunun daha da genişləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə xidmət göstərmişlər.

Yaşayış evi tipləri. Xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik baxımdan araşdırılmasının mühüm cəhətlərindən biri də onların tiplərinin müəyyənləşdirilməsidir. Xalq yaşayış evi tiplərinin yaranmasında ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, inşaat

materialları, tikinti texnikası, ictimai həyat və ailə məişəti müəyyən edici rol oynamışdır. Məhz bu amillərin təsiri ilə xalq yaşayış evləri müxtəlif tiptə olmuş, təbii mağaralardan (zağa, kaha, sığnaq, kühül) müasir yaşayış evlərinə kimi uzun bir tarixi təkamül prosesi keçmişdir. Müxtəlif ev tiplərinin formalaşmasında mövcud ictimai quruluş, bu quruluşun dəyişməsi ilə həmahəng dəyişən ictimai həyat tərzinin də mühüm rolu olmuşdur. XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan kəndlilərinin iqtisadi vəziyyətinin ağırlığı, mədəni səviyyəsinin ümumən aşağı olması, ictimai-iqtisadi inkişafın ləng sürəti yeni tipli müasir evlərin yaranmasını uzun müddət ləngitmiş, bir sıra arxaik ev tiplərinin son zamanlara qədər qalmasına imkan yaratmışdır.

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifat baxımından öyrənilməsinin indiki səviyyəsini nəzərə almaqla onları şərti olaraq beş qrupa bölmək olar:

- I. Əhalinin həyat tərzinə görə:
 1. Oturaq əhaliyə məxsus daimi evlər.
 2. Elatlara məxsus müvəqqəti evlər (alaçıq, dəyə, muxuru, coma, qarakeçə, dünnüklü ev mağaradəyə, çadır və s.).
- II. İnşaat texnikası və tikinti materiallarına görə:
 1. Möhrə-kərpic evlər (kərpic, durna, möhrə ev, zomalaq ev, qoclu ev, səlyani).
 2. Qarğı evlər (çovustan, qarğı durma, tapan ev, qom ev).
 3. Daş evlər (daxal, daşqura dəyə, qala yaşayış evləri, şirvani, tıtı ev, tövlə-səki).
 4. Ağac evlər (bağdadı, bitəmə, carcar, cımğa, kərtmə, çubuqhörmə, aradoldurma, cəlinəkə, sündüəkə).
- III. Dam örtüyünün formasına görə:
 1. Piramidal-pilləli dam örtüklü evlər (qaradam, pəyəbaşı).
 2. Yastı dam örtüklü evlər (daxal, tıtı ev, tövlə-səki, eyvanlı evlər, bağdadı).
 3. Balıqbeli dam örtüklü evlər (şirvani, çovustan, qoclu ev, durma).
 4. Çatmadam örtüklü evlər (səlyani, ağ otaq, tənəbi ev, qavxanalı ev, imarət, aynabəndli ev).

Sonuncular örtük materialına (avar, kirəmit, taxtapuş, tənəkə və s.) görə də bir-birində fərqlənirdi. Çatma damlar, həmçinin, ikiyamaclı-səlyani (tecavan, iki çatılı, şilvərli) və dördyamaclı-qaytarma (dörd çatılı, çahargül, xəlfə) olmaqla iki formada təzahür edirdi.

IV. Evlərin hündürlük baxımından və ya yer səltinə nəzərən yerləşməsinə görə:

1. Batıq və ya qazma-qabartma evlər (təbii və süni mağara, qazma, qaradam, kühül, yarımqazma evlər).

2. Yerüstü evlər. Yerüstü evlər həmçinin, birmərtəbəli, kürsülü, antlı eyvanlı, qulangərişli, seyvanlı, qoclu, iki və ya üçmərtəbəli olurdu. Yerüstü evlər otlaqların düzülüş formasına görə (təkcərgəli, ikicərgəli) və sayına görə (bir, iki və ya çoxotaqlı) da fərqlənirdilər.

V. Plan quruluşuna görə:

1. Kəllayı (tənəbi) və ya kəlləzal.

2. Qoşa kəllayı.

3. Cərgəvi (düzdəmə).

4. Dairəvi-oval

Azərbaycanın ən qədim məskən tipləri təbii və süni mağaralar kimi formalaşmışdır. Belə **mağaralar** həm də ibtidai insanların ilk sığınacaq yerləri-evləri olmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və bununla həmahəng olaraq inşaat texnikasının təkmilləşdirilməsi nəticəsində süni mağaralar qazma tipli evlərlə əvəz olunmuşdur. Daş hörgünün meydana gəlməsi isə qazma və yarımqazma evlərin yaranmasında mütərəqqi rol oynamışdır.

Mağara yaşayış evi

Azərbaycan xalqının arxaik ev tipləri haqqında yazılı mənbələr olmadığından, bu barədə ətraflı məlumatı arxeoloji qazıntı materialları verir. 1956-1957-ci illərdə Sarıtəpə yaşayış

yerində arxeoloji qazıntılar zamanı uzunluğu 9 m, eni isə 4,6 m. olan dördkünc formalı tikinini aşkar edilmişdir. Qədim yaşayış məskəni hesab edilən bu binə təpənin şimal yamacında yerləşdiriyindən, onun şərq-cənub və qərb divarları yarımqazma forması almışdır. Binanın divarları çubuqdan hörülmüş, üst səthi saman qatılmış palçıqla suvanmışdır. Dirəklərin yerləşməsi vəziyyətinə, döşəmə üzərinə çökmüş ağac və küləş qalıqına əsasən binanın qoşa çatlı dama malik olduğu, [34] böyük və kiçiliyini nəzərə almaqla binanın qaradım tipində olması [35] ehtimal edilir. Arxeoloji qazıntılar, həmçinin, eramızdan əvvəl VI-IV minilliklərdə Azərbaycanı qərb bölgəsində məskunlaşmış əhalinin yaşayış evlərinin **dairəvi** planda olduğunu sübut edir. [36]

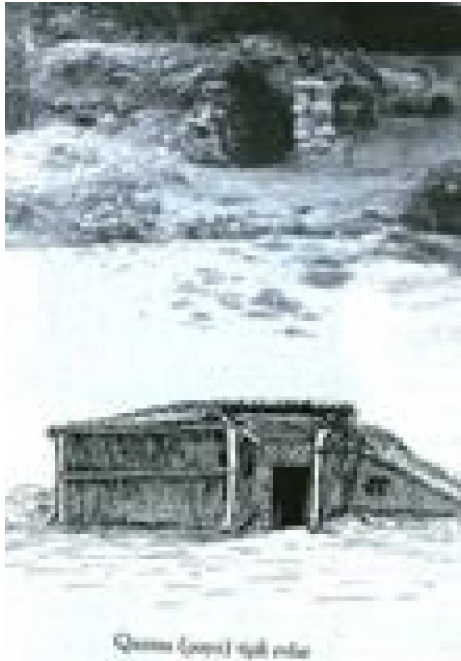
Xatırladaq ki, XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində də Azərbaycanda dairəvi planlı yaşayış evlərinin mövcud olmasının etnoqrafik materiallar təsdiq edir. [37]

Mağara tipli yaşayış evlərinin sonrakı mərhələsini **qazma, yarımqazma** və yaxud Azərbaycanın Kiçik Qafqaz, Gəncəbasar və qərb bölgələrində adlandırdıqları kimi pəyə evlər təşkil edir. Planda düzbucaqlı olan bu tip evlər, onun sahibinin maddi vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif ölçülərdə tikilirdi. Dağlıq ərazilərdə son zamanlara qədər qalmaqda olan qazma (pəyə) tipli evlərin inşa qaydası bəsit olduğundan, onları hər kəs özü tikə bilirdi. Bunun üçün yamacın gündöyən səmtində (güney) tikiləcək ev üçün ilk növbədə yer müəyyənləşdirib kalafa qazılırdı. Kalafanın arxa və ya iki yan divarları yamacın dik çapılmış torpaq divarından, açıq qalmış qabaq tərəfi isə daş hörgüdə ibarət olur və burada giriş yolu qoyulurdu. Düzənlik yerlərdə inşa edilən belə qazmalarda divarların dördü də torpaqdan olurdu. Kalfa qazılıb başa çatdıqdan sonra qazmanın (pəyənin) dam örtüyü qurulurdu. Bunun üçün evin uzununu boyunca bir-birindən 1,5-1,7 m aralı dirəklər basdırılır, üzərinə yoğun

tir (kərən) atdıqdan sonra kalafa divarlarının üstünə “hərmə” (pasna) adlanan yastı ağaclar uzadılırdı. Hərmənin qoyulması dam örtüyünü ağırlığı altında torpaq divarın uçulub-tökülməsinin qarşısını alırdı. Bir ucu hərmənin, digər bir ucu isə kərənün üzərinə qoyulan pərdilər vasitəsi ilə dam çardağı qurulur, üstünə carcı, avar döşəndikdən sonra kalafanın içərisindəki torpaq dam örtüyünün üstünə atılıb möhkəm tapdalanırdı.

Qazma (pəyə) tipli yaşayış evləri ictimai inkişafın sonrakı mərhələlərində inşaat ənənələrinin zənginləşməsi nəticəsində təkmilləşərək yeni variantlarda təzahür etmişdir. Bu təkmilləşdirilmiş formalardan biri ondan ibarətdir ki, dik çapılmış divarın qarşısında hərmə (pota) dirəkləri basdırılır, hərmə ağacları həmin dirəklərin üstünə qoyulurdu. Belə olduqda qazmanın davamlılığı artır, torpaq divara dam örtüyünü təzyiqi azalırdı.

tutulan otaqlar (“olacaq”) mal-qara saxlanılan yerdən (“pəyə”) bir-iki pillə (20-30 sm) hündürdə tikilirdi.

Digər formada isə, divarboyu basdırılmış hərmə dirəklərin arası çubuq və ya qarğı ilə hörülür, üzəri suvanırdı. Sonralar onu daş hörgüsü əvəz etmişdir. Ayrımlara məxsus yaşayış evi tiplerindən qazma evlərin inkişafının sonrakı mərhələsi pəyəbaşı, daha sonra şeşə öylük və ya qaradam olmuşdur. Qazma ilə qaradam tipli evlər arasında aralıq (keçid) mərhələsini təşkil edən pəyəbaşı tipli tikililərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ümumi bir tavan altında həm yaşayış evi, həm də mal-qara yerləşirdi. Yaşayış üçün nəzərdə

saxlanılan yerdən (“pəyə”) bir-iki

Qaradamları süni mağaraların və qazmaların inkişaf etmiş forması hesab etmək olar. Azərbaycan ərazisində Kültəpə, Mingəçevir, xüsusilə də qərb bölgəsində e.ə. VI-IV minilliyə aid Şomutəpə və Töyrətəpə yaşayış yerlərindən aşkara çıxarılmış dairəvi planlı, konusvari (günbəzşəkilli) dam örtüklü yaşayış evləri qaradam tipli evlərin bariz nümunəsidir.

Qaradam tipli yaşayış evlərinin plan quruluşu, tikinti texnikası və təyinatı haqqında bir çox mənbələrdə, Azərbaycana gəlmiş səyyahların yol qeydlərində ətraflı məlumatlara rast gəlinir. [38] X əsrin sonlarında ərəb coğrafiyaşünası əl-Məqdisi belə evlərin Ərdəbil mahalında da mövcud olduğunu qeyd edir. [39] XVII əsrdə Naxçıvan vilayətinin Culfa şəhərində olmuş məşhur səyahətçi J.Şarden buranın

yaşayış evlərinin əksəriyyətinin qayalarda çapılmış qazma və mağaralardan ibarət olduğunu göstərmişdir. [40] Çox güman ki, müəllifin göstərdiyi yaşayış evləri dağlarda çapılmış dik yamaqlı qaradamlardan ibarət olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində çox qədimlərdən mövcud olmuş qaradam tipli evlərə Xanlar rayonunda “öylük”, “şəşə öylük”, “pəyəbaşı”; Naxçıvanda “qara ev”, “dörddirək ev”, “xaçkərənli ev”, “evdami”, “qış damı”, “qış evi”; Kəlbəcər rayonunda “evdami”;

Qubadlı rayonunda “dam”, deyilmişdir. Gürcüstanda (Borçalıda) yaşayan azərbaycanlılar arasında qaradam-“çardaxlıdam”, “beşikdam”, “öydami”, “dam” və s. adlarla məlum idi.

Qaradam tipli yaşayış evləri digər xalqlar üçün də xarakterik olmuşdur. Belə ki, gürcülər ona “darbazi”, “ertobis saxli”; ermənilər “tun”, “xatsatun”, “qlxatun”; osetinlər “erdoyani saxli”; taciklər “ruzan”; hindistanlılar isə “dubars” deyirdilər.

Azərbaycanda mövcud olmuş qaradam tipli yaşayış evləri yer səhtinə nisbətən yerləşmə mövqeyinə görə yeraltı, yarımyeraltı və

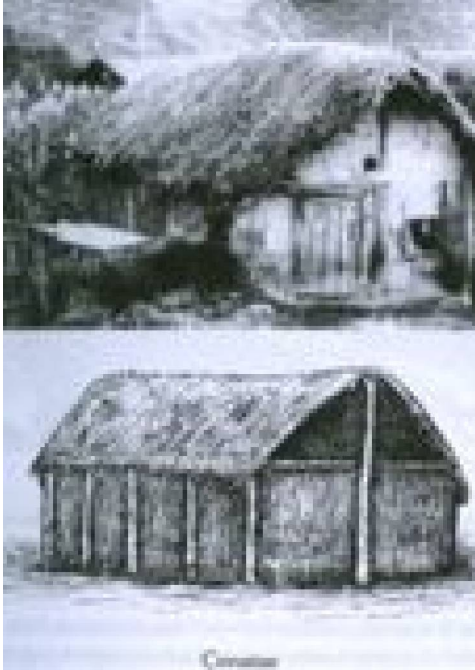

yerüstü, [41] yerləşmələrinin sayına görə isə bir və ya iki elementli və kompleks formada olmaqla fərqlənmişlər. [42]

XVIII-XIX və XX əsrin əvvəllərində qaradam tipli yaşayış evləri yayılma arealına görə Kiçik Qafqaz dağlıq və dağətəyi ərazisini, qismən Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan bölgələrinin əhatə etmişdir.

Naxçıvan bölgəsinin qaradamları yerüstü tikilməsi ilə fərqlənirdi. Qaradamlar Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və Lənkəran bölgələrində də mövcud olmuşdur.

Qaradam tipli evlərin tikilməsi üçün yamacın güney hissəsində kalafa yerini müəyyənləşdirib, onun küncləri boyunca xəndək qazılırdı. Sonra kalafanın küncələrinə divardan təxminən 1 m aralı dörd yoğun və haçalı dirək basdırılır, dirəklərin haçasına geydirilmək şərti ilə bir-birinə paralel iki kərən (tir) atılırdı. Bu tirlərin üzərinə onlara planda kvadrat əmələ gətirən digər iki tir atılırdı. Möhkəm ağac dirəklər üzərində yoğun tirlərdən düzəldilən dam örtüyü getdikcə daralan yaruslarla yuxarı qaldırılaraq pilləli, çoxmərtəbəli günbəz əmələ gətirirdi. Bu iş prosesi, günbəzin ortasında istənilən ölçüdə baca (pəncərə) alınadək

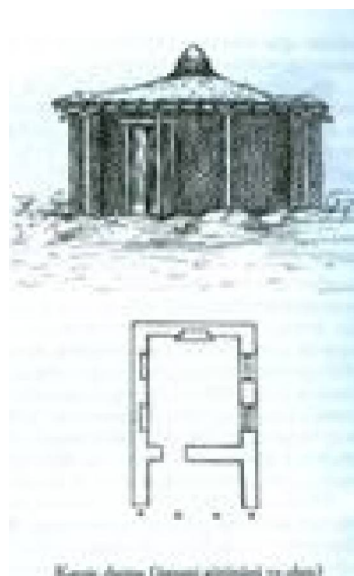
dabalı olmaqla, uc çıxıntıları vasitəsilə çərçivəyə geydirilirdi. Giriş yolunun üstündə yağmurluq düzəltmək üçün iki dirək üzərində çardaq qurulurdu.

Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, Azərbaycanın Kiçik Qafqaz regionunda qaradamların kompleks formalarına da təsadüf olunmuşdur. Belə qaradamların nisbətən təkmilləşdirilmiş formalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, divarların hamısı daş hörgüsü ilə əvəz olunmuş, orada qab-qacaq, çırağ qoymaq üçün kiçik divar açırları düzəldilmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın dağlıq hissəsində qaradam tipli yaşayış evlərinin başqa bir variantı-eyvanlı qaradamlar geniş yayılmışdı. Belə evlərin qarşısı tirlər üzərində tikilmiş eyvanla tamamlanırdı. Eyvanların ya hər iki tərəfi açıq saxlanılır, ya da yanları daşla hörülür, yalnız qabaq tərəfi açıq olurdu.

davam etdirilirdi. Bacadan həm içəri işıq düşür, həm də ocağın tüstüsü bayıra çıxırdı. Künbəzin bayır tərəfi sıx döşənmiş pərdilər vasitəsilə örtülür, üzərinə carçı və avar döşənirdi. Damın günbəzinə torpaq qatı əlavə etmək üçün, adətən kalafanın içərisindəki torpaqdan istifadə edilirdi. Bu torpaq qatı “kövər” adlanır, onun qazılıb damın üstünə atılmasına isə “damın kövərinin atılması” deyilirdi. Arxa və yan divarları torpağın içərisində qalan qaradamların fəsad divarı daşdan hörülür, orada 90-100 sm enində giriş yolu qoyulurdu. Qaradamların qapısı

Özünün ibtidai formasında eramızdan xeyli əvvəl meydana çıxmış böyük patriaxal ailələr, sonralar məhsuldar qüvvələrin inkişafı, maddi istehsal və mübadilənin, əmtəə-pul münasibətlərinin meydana gəlməsi nəticəsində bölünərək kiçik ailələlərə çevrilmiş, bunun məntiqi nəticəsi olaraq onlara məxsus ümumi yaşayış evləri də (qaradam) tədricən aradan çıxmış, yerüstü evlərin yeni-yeni tipləri meydana gəlməyə başlamışdır. Bu proses uzun illər boyu davam etmişdir. Dağ rayonlarında əhalinin mədəni mərkəzlərdən uzaq olması və sosial-iqtisadi gerilik ucbatından böyük patriaxlar ailələr və onlara məxsus qaradamlar XX əsrin ortalarına kimi mövcud olmuşdur.

Aran kəndlərində inşaat materialları asanlıqla əldə edilən və nisbətən tez tikilib başa çatdırılan yüngül konstruksiyalı yerüstü evlər üstünlük təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yüngül konstruksiyalı çubuq (qarğı, qamış) evlərin müxtəlif lokal-məhəlli səciyyəli adları məlum olmuşdur. Belə ki, onlar Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycan bölgələrində “çovustan”, Quba-Xaçmaz bölgəsində “çubuq ev”, “darbənd”, Muğanda “qom ev”, “hörmə ev”, Şəki-Zaqatala bölgəsində “çubuq hörmə”, “çəpərə ev”, “çitəmə”, Şirvanda “qarğı ev”, “qamış ev”. “tapan ev”, qərb bölgəsi və Gəncəbasarda isə “durma” adlanırdı.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Qərb bölgəsində **durma** tipli yaşayış evinin iki forması-yay evi və müvəqqəti daldanacaq kimi nəzərdə tutulan **“qarğı durma”** (buna bəzən “qamış durma” və ya “çubuqhörmə” də deyirdilər) və qış evi kimi daimi istifadə edilən **“kərpic durma”** geniş yayılırdı.

Qarğı durma sadə quruluşa malik olmaqla, adətən 3,5-4x7-8 m ölçüdə tikilirdi. Bunun üçün evin dövrəsi boyunca 1,5-2 m aralı

basdırılmış dirəklərə sıyrıqla 4 yoğun qarğı (özək) köndələn bənd edilir, arası qarğı ilə hörülür, divarları içəridən və çöldən saman qatılmış palçıqla qalın suvanırdı.

Ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq durma bir və ikigözlü tikilirdi. İctimai inkişafın və inşaat ənənələrinin təkmilləşməsinin sonrakı mərhələlərinə uyğun olan buxarı, yük yeri (camaxatan), zeh (rəf), taxça, dolab (dula) kimi divar açırımları qarğı durmada olmurdu. [43]

Durmanın dam örtüyü dirəklər üzərində qurulurdu. Dirəklərin haçasına kərən (yoğun tir, mil) atılır, arasına pərdi döşənir, avarla (carcı, heşən, cil və lığ qarışığı) örtülərək torpaqlanırdı. Dam örtüyündə maililik yaratmaq üçün orta dirəklər (ana dirəklər) kənar dirəklərə (harma və yaxud pota dirəklər) nisbətən hündür qoyulurdu.

Çovustan tipli evlərin meydana gəlməsi inşaat imkanlarının məhdud olduğu bir şəraitdə əhalinin yerli tikinti materiallardan bacarıqla istifadə etdiyini göstərir. Çovustanın divarları, damı, hətta bəzən qapısı da qarğıdan düzəldilir, divarları “qom” və ya “tapan” üsulu ilə hazırlanırdı. Divarın tapan üsulu ilə tikilişi qarğı durmanın divarlarını xatırladırdı. Onu “qom” üsulu ilə tikdikdə isə, dirəklərin hər iki tərəfinə qoşa vəziyyətdə köndələn ağac bənd edilir, sonra araları qarğı qomları ilə doldurulurdu. Birinci qom, adətən, dirəyə, qalan qomlar isə bir-birinə sıyrıqla bağlanırdı. Evin yanları hazır olduqdan sonra hər iki tərəfdən suvanırdı. Qış evi kimi nəzərdə tutulan çovustanlar adətən qom üsulu ilə tikilirdi. Çovustanın damının tikmək üçün yan və orta dirəklərin üzərinə tir düzür, üstünü əvvəlcə qarğı ilə döşəyir, sonra isə avar töküüb, “şiləsər” adlanan gil mala (suvaq) çəkirdilər. [44]

Kərpic durma ev qarğı durmanın təkmilləşmiş forması kimi meydana çıxmışdır. Əvvəllər evi qızdırmaq və yemək hazırlamaq üçün buxarı düzəltmək məqsədi ilə onun bir divarı, sonralar isə, inşaat ənənələrinin təkmilləşməsi nəticəsində bütün divarları kərpicdən inşa olunmuşdur. Düzbucaqlı planlı kərpic durma, digər ev tiplərinə nisbətən ensiz, lakin, uzun olmaqla, adətən 3,5-4x6-7 m ölçüdə tikilirdi.

Dam örtüyü qurmaq üçün evin üstünə, ucları yan divarların üzərinə düşmək şərtilə yoğun tirlər (kərənlər) düzülürdü. Dam

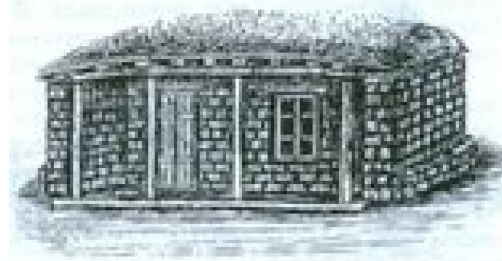
örtüyünün ağırlığı kərənlər arasında bərabər paylanması üçün bir-birindən 1-1,2 m məsafədə qoyulurdu. Kərənlər üzərinə, bir-birinə kip söykənmiş, bəzən 30-40 sm aralı pərdi yarmaçaları döşəndikdən sonra, lələkləri təmizlənmiş qarğıdan “tərəcə” və ya “çətən” (Muğan bölgəsində: “laxta”, “çitəmə”, “salğar”) hörüb üstünə salınır, onun üstündən avar tökükdülər. Durmanın dam örtüyündə səciyyəvi cəhət, nisbətən qalın palçıqdan kündə (mor, badı) tökülməsi idi. Kündəni 10-12 sm qalınlığında damın üstünə yayırdılar. Bu iş ağır olduğundan, çox zaman qohum-qonşular köməyə çağırıldılar. Kündə quruduqdan sonra onun üzərinə 30-40 sm qalınlığında torpaq qatı əlavə olunurdu. Durmanın yastı dam örtüyündə hər iki tərəfə maillik yaratmaq üçün ortasında 35-45 sm olan palçıq kirdə düzəldilirdi. Sonra əsas kirdədən ayrılan qollar boyunca ləklər bölünür, onlar dam örtüyünü kənarlarında düz və ya qövsvari şəkildə birləşdirilirdi. Buraya tənəkədən və içərisi ovulmuş ağacdən nov (Naxçıvanda onu “şiratan” deyirlər) qoyulurdu. Dam örtüyünün üzərinə duzla qarışdırılmış nəm ocaq külü tökdükdə, o, atmosfer çöküntülərinə qarşı daha davamlı olurdu. Evin perimetri boyunca tikilən eyvandan fərqli olaraq kərpic durmanın kəllə divarında seyvan olurdu. Onu tikmək üçün seyvan qollarının qarşısında basdırılmış 3-4 ədəd dirək üzərinə kərən (nal) qoyulurdu. Bir ucu nalın, digər ucu isə kəllə divarın üzərinə qoyulmuş pərdilərin üstü avarla örtülüb torpaqlanırdı. Yağış və qar suyunun axıb seyvana dolmaması üçün çox vaxt dirəklərin bayır tərəfdən qarşısına köndələn qurşaq (ayaqaltı) qoyulur, ətrafı palçıqla dodurulurdu. Qapı adətən seyvana açılırdı.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış evlərinin bir qismini də **möhrə** tipli evlər təşkil edirdi. Belə evlərin hələ çox qədimdən mövcud olduğunu arxeoloji qazıntılar da təsdiq edir. [45] Etnoqrafik materiallar isə göstərir ki, möhrə tipli yaşayış evləri bəzən 30-40sm hündürlükdə çay daşından hörülmüş bünövrə üzərində, bəzən də bilavasitə torpaqdan başlayaraq tikilirdi.

Möhrə divarların qoyulmasına xalq arasında “möhrə vurmaq” deyilirdi. Möhrə vurmaq üçün “möhrəkeş” adlanan üçbucaq formalı uzun saplı alətdən və şətədən istifadə olunurdu. Bu alətlərin köməyiylə palçığı kəsib hamarlayır, onu divara vurur və divarı yonub

düzəldirdilər. Möhrə divarların vurulması prosesi fasilələrlə davam etdirilirdi. Hər möhrə qatı “kürsü” adlanır, hır kürsünün üstünə isə seysmik məqsədlər üçün nəzərdə tutulan ağac qurşaq (qələmə) verilirdi. Bu qayda ilə möhrə divar 1,8-2,2 metrə qədər ucaldılırdı. Bərkimiş divarın üstünə köndələn şəkildə ağac kərənlər düzülürdü ki, bu da dam örtüyünün ağırlığının divar boyu tənzimlənməsinə imkan yaradırdı.

Dam örtüyünü qurmaq üçün ucları kəllə divarların üstündəki kətillərə söykənmək şərti ilə ana kərən qoyulur, üstündən isə ucları yan divar kətillərinə söykənən qoşa tir atılırdı. Ana

Şirvan qəbəri

kərin davamlılığını artırmaq üçün çox vaxt onun altına “T” şəkilli “tıraltı” və ya “aşıq dirəyi” basdırılırdı. Qoşa tirlərin üzərinə pərdilər və qarğı çətən qoyduqdan sonra carçı və avarla döşənib torpaqlanırdı. Naxçıvan bölgəsinin “dörddirək ev” adlanan möhrə evlərinin dam örtüyünü qurmaq üçün isə evin ortasında bir-birindən təxminən 2 m aralı basdırılmış dörd dirəyin üstünə tirlər atılır, tirlərin üzərinə çiliklər (pərdi, atma) döşənir, çilikərin üstü isə carçı ilə (karvanqıran, gəngiz, qarağan) örtülür və torpaqlanırdı. Bundan sonra evin torpaqlığı hörülürdü. Azərbaycanın Gəncəbasar bölgəsində “milbənd”, Naxçıvanda isə “sərmöhrə” adı ilə məlum olan “torpaqlıq”- təzə evin üstünə torpaq salındıqdan sonra divarın üstündən həmin torpaq bərabəri hörülən hissəyə deyilirdi. Möhrə və kərpic divarlar atmosfer çöküntülərinə qarşı davamsız olduqlarından, xalq memarları dam örtüyünün ətəklərini divardan 30-50 sm kənara çıxarıb “yağmurluq” düzəldirdilər. Şəki-Zaqatala bölgəsində yağmurluq-“şirəsər”, “çardağ ətəyi”, “cərə qırağı” və ya “naqur”, Lənkəran-Astara bölgəsində isə “lijmun” adlanırdı. Möhrə və kərpic divarlar iç və bayır tərəfdən saman qatılmış palçıqla suvandıqdan sonra döşəməsinə şirə çəkilirdi. Küncləri oval formada düzəldilən möhrə evlər Muğan bölgəsində “zomalıq ev”, Lənkəran-Astara bölgəsində isə “qilinəkə ev” adı ilə məlum idi.

Azərbaycanın dağ və dağətəyi kəndlərində yaşayış evi fondunun əksər hissəsini yastı damlı, daş hörgülü, nisbətən alçaq “**daxal**” tipli evlər təşkil edirdi. 1940-cı illərə qədər Dağlıq Şirvan, Qarabağ və Şəki-Zaqatala bölgələrində evlərin əksəriyyəti daxal tipli olub, özünəməxsus tikinti texnikası ilə səciyyələnirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində daxal tipli yaşayış evlərinin divarları çaydaşı və qayadaşından tikilirdi. Onlar bir və ya ikimərtəbəli olur, bəzən də

pəncərəsiz inşa edilirdi.

Dağlıq Şirvanın iqlim şəraitindən asılı olaraq burada inşa edilən daxal tipli xalq yaşayış evləri adətən birmərtəbəli olur və atmosfer çöküntülərindən qorunmaq üçün dam örtüyü 70-80 sm qalınlığında torpaqla örtülürdü. Dam örtüyünün ağırlığını tənzimləmək üçün dam milləri xeyli yoğun və möhkəm ağac materiallardan hazırlanmaqdan əlavə, həm də çox sıx şəkildə düzülürdü.

Azərbaycanın düzən rayonlarının xalq yaşayış evi fondunun böyük bir qismini “salyani evlər” təşkil edirdi. Etnoqrafik ədəbiyyatda ətraflı təsviri verilən və başlıca olaraq Şirvan düzündə, qismən də Qobustan kəndlərində yayılmış salyani evlərin mühüm xüsusiyyəti orjinal dam örtüyü və seyvana malik olmasıdır. Salyani evlər dam örtüyü cəhətdən “şirvani” evlərlə oxşarlıq təşkil etsələr də, damın diklik dərəcəsinə görə ondan fərqlənirdi. Salyani evlərdə damın yamacları xeyli dik olurdu. Belə evlərin kəllə divarları çardağ yerindən başlayaraq

üçbucaq formasında hörülür və 2-2,5 m hündürlüyə qaldırılırdı. Düzbucaqlı planda tikilən salyani evlərdə seyvan evin cənub-şərq tərəfindən düzəldilirdi. Bunu qızmar günəş şüalarından qorumaq məqsədilə izah etmək olar. Belə evlərdə qapı seyvana, pəncərə isə həyətə baxırdı. Salyani evlərin mühüm inşaat xüsusiyyətlərindən biri də onların tavansız olmasıdır. Burada dam çardağı tavanı əvəz edirdi. Kəllə divarların üzərində dayanan ana tirin bir ucu xeyli qabağa çıxarılmıqla, seyvanın üstünü örtür və xüsusi kətil üzərində qoyulmuş “dirsək kötüyü” nün başında dururdu. Kətilin bir ucu seyvanın yan üzərində digər ucu isə seyvan sütununun başında dayanırdı. Onun üzərində seyvan damı tikilirdi.

Salyani evlərdə damın bütün ağırlığı el arasında “səlim ağacı” adlandırılan tirin üzərinə düşürdü. “Səlim ağacı”nın ucları evin tən ortasında yan divarın kətiləri üzərində durmasına baxmayaraq, onun altına evin tən ortasında dirək vurulurdu. Çardaq ana tirin üzərində qurulurdu, ana tirin ağırlıq mərkəzi isə “səlim ağacı”nın üzərinə düşürdü. Ona görə də tir ilə “səlim ağacı” arasına “qoltuqaltı” adlanan dirəkçə qoyulurdu.[46]

Şirvan bölgəsi üçün xarakterik olan və Gəncəbasarda geniş yayılan ev tiplərindən biri də “**şirvani**” evlər idi. “Şirvani” evlərin dam örtüyü balıqbeli formasında olub, xeyli alçaq düzəldilirdi. Bunun üçün ana tiri kəllə divari üzərinə qaldırılıb üstünə, hər iki tərəfə maili olmaqla pərdilər döşənirdi. Şirvani evlərin dam çardağında “səlim ağacı” işlənmir, evin kəlləsində tikilən seyvandan fərqli olaraq uzunluğu boyunca evyan yerləşdirilirdi. Bəzən kəllə divari üzərinə qaldırılmış ana tir qoşa qoyulurdu. Qoşa tirli evlərin damını tikərkən pərdilər təkcə yan yamaqlara döşənmir, həm də evin bel hissəsini tamamlayırdı. Belə evlər interyerdə yanlara doğru maili, eksteryerdə isə balıqbeli şəkildə görünürdü. Şirvani evlər daşdan və çiy kərpicdən inşa edilirdi. [47]

İctimai inkişafın və inşaat ənənələrinin zənginləşməsinin sonrakı mərhələsində meydana çıxan ev tiplərindən biri də **“qoclu”** (qojlu) evlərdir. Bu evlərin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti dam örtüyünün qurulmasındadır. Daş bünövrə üzərində qaldırılmış divar hörgüsü 2,2-2,3 metrə çatdıqda hörgü işi dayandırılır və evin ortasında bir-birindən 1,8-2 m aralı haçalı dirəklər basdırılırdı. Evin uzunluğundan fərqli olaraq dirəklərin sayı da müxtəlif olurdu. Dam örtüyünün balıqbeli formasına düşməsi üçün dirəklər hörgü səviyyəsindən 80-90 sm hündür qoyulurdu. Dirəklərin haçasına atmağacı (yoğun mil) qoyduqdan sonra, bir ucu atmağacının, digər ucu isə divarlar üzərinə qoyulmuş ağac qurşaqların (harma) üzərinə düşməklə 60-70 sm aralı qoclar (qoclu ev adı da buardan meydana gəlmişdir) döşənirdi. Qocların ucları dam örtüyündən kənara çıxarmalıqla yağımluq düzəldilirdi. Qocların üzərində köndələn

Cəngəli ev

Bəşəli cəngəli ev

şəkildə pərdilər düzülür, qalan inşaat işləri isə kərpicdən tikilən evlərdə olduğu kimi davam etdirilirdi.

Məişət-memarlıq cəhətdən daha əlverişli olan və perimetri boyunca eyvan tikilən “qoclu” evləri şirvani tipli evlərin bir variantı hesab etmək olar.

XIX-
XX
əsrin

Kürsüli cəngəli ev

əvvəllərində Azərbaycanın meşə massivləri ilə zəngin olan bölgələrində kəndlərin böyük əksəriyyətinin yaşayış evi fondunda-ağacdən tikilmiş müxtəlif ev tipləri üstünlük təşkil edirdi. Belə ev tiplərindən biri

“kərtmə” ev idi. Kiçik Qafqazda, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və Şirvanın dağlıq bölgələrində geniş yayılmış kərtmə tipli evlə, özlərinin mamarlıq-kompozisiya quruluşlarında bəzi xırda fərqlərə baxmayaraq, Quba-Xaçmaz bölgəsində “dərbəndi”, Yardımlı bölgəsində “taxta ev” (talişlar ona “taxtnəkə” deyirlər), Lənkəran bölgəsində isə “ancinəkə” adları ilə məlum idi. [48] Astara kəndlərində bu tip evlər “cəlinəkə” evlər kimi geniş yayılmışdı.

Kərtmə evlər bir və ya ikiləşkəli, birmərtəbəli (nadir hallarda ikimərtəbəli), yastı və yaxud çatmadan örtüklü olurdu. Yastı damlı olduqda, evin dam örtüyünü yonulmuş düzbucaqlı tirlərdən qurur, üzərinə qalın taxta döşəyir, üstünə qalın palçıq (kündə) tökür və sonra da suvaq çəkirdilər. Kərtmə (cəlinəkə) tipli evlərin dam örtüyü (kümü, çardağı, banı) bəzən iki bə ya dördsinəli qurulurdu. Dam örtüyü kimi lığdan, kirəmitdən və ya dəmirağacından xüsusi yonulmuş kirəmitəoxşar ağac tavalardan (taxtapuş, dran) istifadə olunurdu. Adətən, kərtmə evlərin qarşısında ağac sütunlar üstündə eyvan da qurulurdu. Astara rayonunu dağlıq hissəsində tikilən “cəlinəkə” tipli evlərin kərtmə tipli evlərdən fərqlənən bəzi xüsusi variantları mövcud olmuşdur ki, onlar eyvansız

inşa edilmişdir. [49]

Kərtmə evləri tikmək üçün ağac tiplərdən və yaxud daşdan düzəldilmiş bünövrə üzərinə döşəmə üzərinə milləri bərkətdikdən sonra evin divarlarının qurulmasına başlanılırdı. Eyni ölçüdə yuvarlaq ağac tiplərin uclarından 20-25 sm aralı, künc bağlamaları yerində alt və üst oturacaqları yonulub kərtilərək, (kərtmə adı da buardan meydana çıxmışdır) bir-

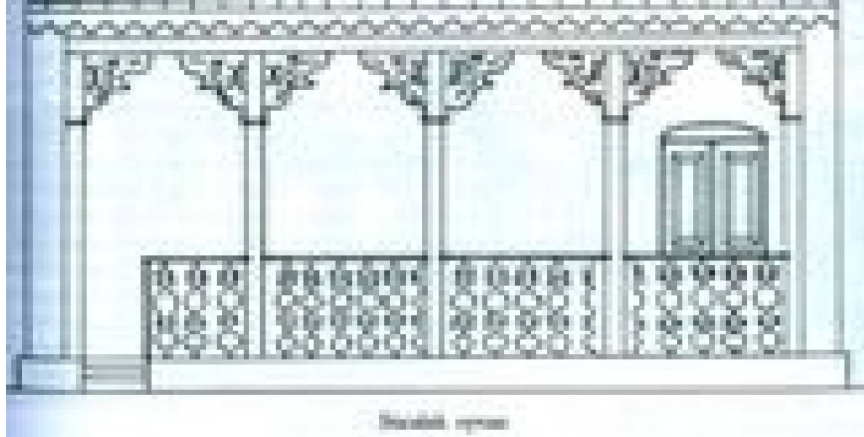
birinin üzərinə kip oturdulurdu. Lənkəran-Astara bölgəsində buna tirlərin peyvənd (ebır) edilməsi deyilirdi. Tirlərdən quraşdırılan evlərin möhkəmliyini artırmaq üçün üst-üstə qoyulmuş tirlərdən gövdəsində qarşı-qarşıya, bir-birindən təxminən 0,5 m aralı 5x1x5 sm ölçüdə şırımlar (gəzlər) açılır, oraya ağac çivlər geydirilirdi. Kərtmə evlərin tikilməsində bütün inşaat prosesi kərtib oturtma, dəlib keçirmə ağac çivlər vasitəsilə aparıldığından, burada heç bir metal mıxdan istifadəyə ehtiyac qalmırdı. Evlərin tirlərdən ibarət daravazaları hazırlanarkən qap və pəncərə açırımları üçün müvafiq yerlərdə lazımi ölçüdə boşluqlar saxlanılırdı. Həmin açırımların üstünə “dərasər” adlana xüsusi yonulmuş ağac qoyulurdu. Ev tikilib başa çatdıqdan sonra divarlar iç və çöl tərəfdən palıçıqla suvanırdı. Bəzən suvaq elə diqqətlə çəkilirdi ki, yalnız künc bağlamaları yerindən bilmək olurdu ki, bu ev kərtmə tiplidir.

Kərtmə tipli evlərin memarlıq kompozisiyası quruluşunun xarakterik xüsusiyyətləri onların daxili və xarici görkəminin geniş biçimli olması, forma və bədii həllinin ciddiliyi, hissələrinin yaxşı düzülüşü hesab edilirdi.

Bəhs olunan dövrdə memarlıq-plan quruluşuna görə daha mürəkkəb və ikimərtəbəli kərtmə evlər də mövcud olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində P.P.Nadejdin Lənkəran bölgəsində ikimərtəbəli kərtmə evlərinin xeyli hissəsinin hələ də əhalinin istifadəsində olduğunu xəbər verirdi. [50]

Azərbaycanda inşa edilən kərtmə tipli yaşayış evləri XIX 40-cı illərində buraya köçürülən rus təriqətçilərinin (molokanlar, duxoborlar, subbotniklər və b.) tikdikləri evlərlə tipoloji oxşarlıq təşkil edirdi. Bununla belə, kərtmə tipli evlərin Azərbaycanda inşa olunmasına tarixi rusların buraya köçürülməsindən çox-çox əvvəllərə aiddir. Belə ki, hələ Eneolit və İlk Tunc dövrlərində Azərbaycanın meşəətrafi ərazilərdə məşkunlaşan əhalinin yaşayış evi fondunda kərtmə tipli evlərin ibtidai formasının mövcudluğu çoxlu real elmi faktlar və dəlillər əsasında sübuta yetirilmişdir. [51]

Azərbaycanın xalq yaşayış evləri fondunda ağac evlərin digər tipi-**cımğa (cığ)** evlər də müəyyən yer tuturdu. Kərtmə evlər kimi,

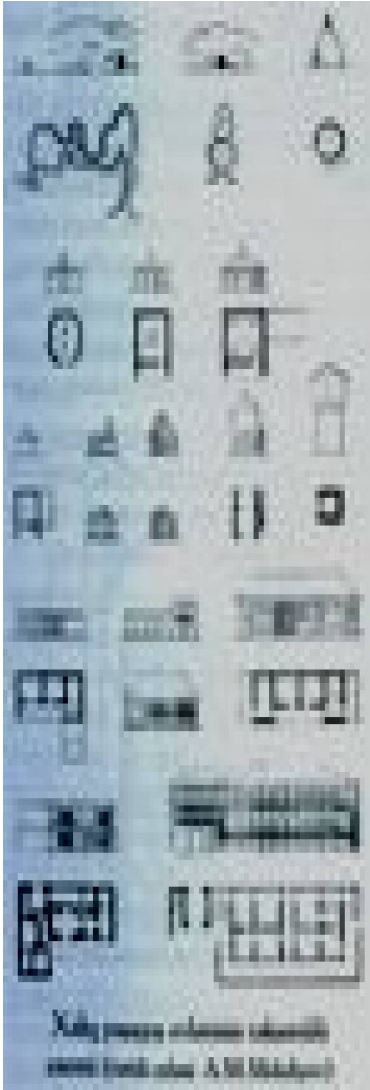

cımğa evlər də Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində müxtəlif adlarla məlum olmuşdur. Şəki-Zaqatala bölgəsində “cığ ev”, “ağac ev”, “ajan ev”, “dəyə”, “dirəkarası”, Lənkəran bölgəsində “sünnünəkə” və ya “sündünəkə”, “puştalı ev”, “qoyməkə”, “carciv ev”, Şirvan bölgəsində “bağdadı ev”, qərb bölgəsində “mərək”, “dirəkarası”, və “aradoldurma” adlanan cımğa evlər memarlıq-kompozisiya quruluşuna görə bir və ya ikimərtəbəli, tək və qoşa yerləşkəli, eyvanlı və eyvansız inşa olunurdu. Tikilmə qaydası çox sadə olan cımğa evlər, adətən, düzbucaqlı planda olurdu. Onu tikmək üçün evin bünövrə yeri boyunca bir-birindən 1 metr aralı yonulub dördkünc şəkə salınmış dirəklər basdırılır, sonra həmin dirəklərin qarşısında təxminən 25-30 sm aralı ikinci cərgə dirəklər yerləşdirilirdi. Bir-birinə paralel, qarşı-qarşıya basdırılmış dirəklərin içəri və bayır tərəfdən hər iki üzünə kip şəkildə ağac yarmaçaları (vəla, talaşa, tuş, zola, bağlama) bənd edilir, arada qalan boşluq çınqıl, xırda çaydaşı, torpaq, ağac qamqalağı və samanla doldurulurdu. Lənkəran-Astara bölgəsində bütün bunları çay yataqlarından götürülən gildən hazırlanmış “pışda” əvəz edirdi. Elə buna görə də bu tip evlər bölgədə “pışdanakə”(pışdalı ev) adlanırdı. Əhali belə evləri dirəklərə görə “sündünəkə” (sünd-talışca dirək deməkdir), dirəklərə bağlanan vəlaya görə isə “vəlanəkə ev” də adlandırırdu. Müxtəlif adları və variantları olan bu tipli evlərin meydana gəlməsinin başlıca səbəbi lazımi ölçüdə

tikinti materialının (tir, dirək, taxta) çətinliklə əldə edilməsi ilə izah olunurdu. Səriştəli usta “əlinin altında olan” tikinti materialından istifadə etməyə üstünlük verirdi. Lazımı hüdurlükdə divar qurulduqdan sonra, onun hər iki üzünü saman qatılmış palçıqla suvanırdı.

Evin dam örtüyünün qurmaq üçün yerə basdırılmış dirəklərin üstünə köndələn qurşaqlar (kətil, nal) qoyulur, üzərinə dam milləri düzülür, qarğı-qamış təkülür, torpaqlanır və suvanırdı. Yağış və qar suyunun içəri sızmaması üçün damın örtüyü, bəzən balıqbeli formasında düzəldilirdi. Şəki-Zaqatala və Lənkəran bölgələrində belə evləri çox zaman çardaqlı tikirdilər ki, bu da atmosfer çöküntülərinin qarşısını almaq məqsədi güdüdü. Cıngə evlərin qapı və pəncərə açırmaları kiçik ölçüdə olur, eyvan yerləşən qənsər tərəfdə qoyulurdu.

Ağacdən inşa edilən ev yarımtiplərinin ağac dirəklər üzərində qurulan və qülləyəbənzər nümunəsi olan **ləm** özünəməxsus yer tutmuşdur. Əsasən yay istirahət evi hesab olunan ləm Azərbaycanın rütubətli və bürkülü bölgələri, xüsusən Lənkəran bölgəsi üçün xarakterikdir. Aran rayonlarında ona “talvar”, Naxçıvanda “taxt”, Abşeronda “balaxana”, “külafirəngi”, Qax rayonunda “altıaçıq”, Zaqatala rayonunda isə “qulaça” deyilirdi.

Əsasən dörd ədəd hündür dirəklər üzərində qurulan ləm iki və üçmərtəbəli olur, dam örtüyü ikisinəli və dördsinəli düzəldilir, taxta, qamış, lıǵı və ya kirəmitlə örtülürdü. Birmərtəbəli ləmin hündürlüyü təxminən 4-5 m, ikimərtəbəlinin 7-8 m, üçmərtəbəlinin isə 10-12 m və daha çox olurdu. Birinci mərtəbəyə (Lənkəran

bölgəsində “ləməbın” adlanır) pilləkən (nərdivan) birbaşa yerdən qoyulur, ikinci və üçüncü mərtəbələr arasında isə ara pilləkəni vasitəsilə əlaqəndirilirdi. Ləmin hər bir mərtəbəsi təxminən 1 m hündürlüyündə sürəhi ilə dövrələnirdi. Bəzən bu məqsədlə həsirdən də istifadə olunurdu. Lənkəran-Astara bölgəsi üçün xarakterik olan belə ləmlər özünəməxsus arxitektura-memarlıq səciyyəsi kəsb edərək yerli əhalinin yay istirahətinin və yataǵının başlıca yeri hesab olunurdu.

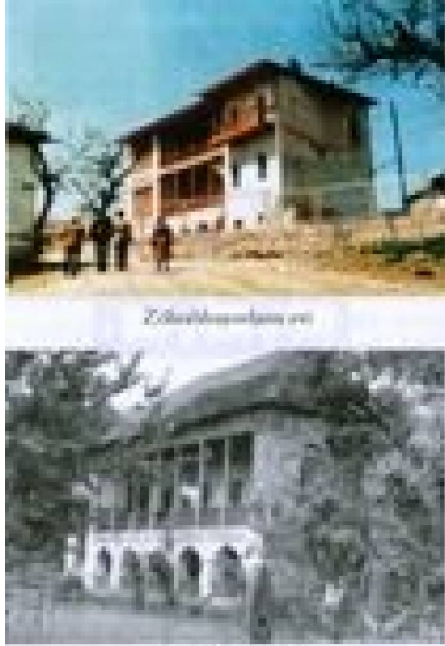
Ləmin nisbətən təkmilləşmiş forması bişmiş kərpicdən hazırlanmış sütunlar üzərində qurulurdu. Bir qayda olaraq, həyətəni sahədə, yaşayış evinin yaxınlığında inşa edilən ləm, onunla harmonik

kompozisiya yaradırdı. Belə ləmlərin ikinci mərtəbəsi tikilərkən mərtəbələrarası döşəmə millərin ucları kənara çıxarılır və beləliklə, o, birinci mərtəbədə öz sahəsinə görə böyük olurdu. Ləmin üçüncü mərtəbəsi isə ağac sütunlar üzərində dikəlir və burada dam çardağı qurulurdu. [52]

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalq yaşayış evi fondunu təşkil edən ev tiplərinin təkmilləşdirilmiş formaları xalq arasında “ağ ev”, “otaqlı ev”, “ışıqlı ev” və s. adlarla məlum olan eyvanlı evlər idi. Belə evlərin “qolsuz eyvanlı”, “təkqollu eyvanlı” və “qoşaqqollu eyvanlı” olmaqla üç müxtəlif forması mövcud idi. Bunlardan qolsuz və qoşaqqollu eyvanlı evlər Azərbaycan tikinti mədəniyyətinin mühüm nailiyyəti hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, memarlıq ədəbiyyatında eyvanlı evlər “antlı evlər” kimi təqdim olunur. [53] Antlar-evin yan divarlarının çıxıntısı olub, eyvanı (Muğanda –qulaban, Astarada –pyəsə) yanlardan dövrələyir. Ant divarları Azərbaycanın xalq yaşayış evlərinin planlaşdırılmasında yerli iqlim şəraitinə uyğun olaraq meydana çıxmışdır. İlin müxtəlif fəsillərində evin və eyvanın daxilini səmt küləklərindən, yağışdan və günəş radiasiyasından qorumaq, zəruri mikroiklim şəraiti yaratmaq üçün ant divarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Qollu eyvanlar, həmçinin, isti iqlim şəraitində dincəlmək, müxtəlif məişət işlərini həyata keçirmək üçün, hətta mətbəx kimi də istifadə olunurdu. Yay aylarında ailənin bütün güzəranı burada keçirdi.

Təkotaqlı eyvanlı evlər XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunda əhəmiyyətli yer tutmuş, bu günə qədər bir çox hallarda fərdi ev inşaatında tətbiq olunaraq davamlı ev tipi kimi şöhrət qazanmışdır. Sonralar inşaat ənənələrinin zənginləşməsi nəticəsində meydana gəlmiş çoxotaqlı və çoxmərtəbəli, memarlıq-kompozisiya quruluşu cəhətdən kamil sənət əsəri kimi səciyyələnən yaşayış binalarının (malikanə, imarət, mülk, yarımşaray tipli evlər) ilk rüşeymi məhz təkotaqlı eyvanlı (antlı) evlər olmuşdur.

Qolsuz eyvanlı evlərin eyvanı hər iki tərəfi açıq saxlanılır, yəni yan divarların davamı olan antlı evlər qurulmurdu. Belə evlərdə tavanı yaradan eyvan milləri üzərinə qoyulan sütunlar nallara söykənirdi.

Daş bünövrə kürsüsü üzərində qurulmuş eyvanın eni təxminən 2,5 olmaqla, şərq divarının ortasında buxarı, qərb divarının ortasında isə döşəmədən 1,5 m hündürlükdə dolab (dula) yerləşirdi. Bir-birindən 1,25 sm aralı qoyulmuş beş ədəd eyvan sütunları bünövrə uzadılmış at nalın üzərində dayanırdı. Sütunların arası 1,20 sm hündürlükdə kəsmə naxışlarla bəzədilmiş sürəhi ilə tamamlanırdı. Sütunların baş tərəfində, üzərində memarlıq cəhətdən nəzəri cəlb edən oyma və nəbati naxışlarla bəzək işləri aparılmış “künyə” adlanan taxta vurulurdu. Tavanı əmələ gətirən eyvan millərin ucları düz şəkildə kəsilərək ora aşağı hissəsi boyunu kəsmə naxışlarla bəzədilmiş “qaş” adlanan taxta bənd edilirdi.

Əsasən Naxçıvan bölgəsində, Şuşa şəhərində, bəzən Şirvanda inşa olunan ikiotaqlı və çoxotaqlı yaşayış evlərində eyvan funksiyasını “qəfəxana”, yaxud “qavxana” adlı daxili dəhliz yerinə yetirirdi.

“Qavxana” ifadəsinin “qabxana” sözünün təhrif olunmuş forması olduğu ehtimal edilir; bu da dəhliz yerləşməsi olun, bəzi mətbəx müxəlləfatının saxlanması üçün istifadə edilirdi. Qavxanada, bir qayda olaraq, yer təndiri də qurulurdu. Qışda təndirin üstünə kürsü qoyulur, kürsü yorğanı salınır, yatacaq burada həyata keçirilirdi. Planda düzbucaqlı və dördkünc, səkkiz və ya altıbucaqlı tikilən dəhlizdən yataq və qonaq otaqlarına qapılar açılır, həyətdən yaşayış evinə giriş qapısı dəhlizdə qoyulurdu. Yay aylarında gündüzlər ailənin bütün güzəranı qavxanada keçirdi.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq iqtisadi və texniki imkanların artması, inşaat əsnələrinin zənginləşməsi, Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilişindən sonra (1883-cü il) qonşu ölkələr və şəhərlərlə müntəzəm əlaqələrin təmin edilməsi nəticəsində əhalinin məişətində daha mürəkkəb memarlıq-konstruksiya quruluşuna malik ev tipləri meydana gəlmişdir. Bu ev tipləri arasında **“ışıqlı ev”**, **“ağ otaq”**, **“tənəbi ev”**, **“aynabəndli ev”**, **“imarət”**, **“malikanə”**, **“mülk”**, **“qəsr”** və s. adlarla məlum olub, əsasən iqtisadi cəhətdən təmin olunmuş varlılara məxsus idi. Adətən, belə evlər hündür daş hasarlarla əhatələnir, giriş və ya alaqapılarla təhciz olunur, xarici kompozisiyanın həlli və onun tərkib hissələri ilə seçilir, sıra tağları, sıra sütunları, daş şəbəkəli tavanı və ağac şəbəkəli qapı və pəncərələri ilə diqqəti cəlb edir, interyerdə divar səhnləri və tavanları zəngin bədii tərtibatla işlənirdi. Azərbaycanın Quba, Şəki, Şuşa, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Ordubad və s. şəhərlərində belə ev tiplərinə tez-tez rast gəlmək olardı. Kənd yerlərində isə belə ev

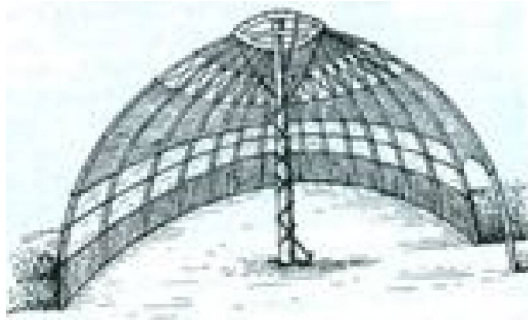

tipləri nadir hallarda tikilərək çoxyerləşkəli, kürsülü, aynabəndli (siyirtmə şəbəkəli), ikimərtəbəli, əksər hallarda isə çatmadam örtüklü olurdu.

Beləliklə, Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondu ən qədim dövrlərdən tutmuş XX əsrin əvvəllərinə kimi tarixi-təkamül parosəsində ibtidai insanların

təbii-süni mağaralardan başlayaraq müasir evlərə kimi çox böyük təkmilləşmə və zənginləşmə yolu keçmişdir. Azərbaycanın xalq yaşayış evlərinin yeni inşaat ənənələri ilə zənginləşməsi xalq memarlarının yaradıcılığı ilə sıx surətdə bağlıdır. XIX-XX əsrin əvvəllərində inşa olunmuş yaşayış evlərinin bugünədək gəlib çatan nümunələrinin timsalında Azərbaycan xalq sənətkarlarının yüksək bədii memarlıq və zəngin inşaat ənənələrinə malik olduqları aydın görünür. Yerli inşaat materiallarının növ müxtəlifliyini, xalqın xarakterini, həyat və məişət tərzini dərinlənən anlayan xalq memarları qazandıqları empirik bilik və təcrübələrini nəsildən-nəslə çatdıraraq inşaat ənənələrinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışlar.

Xüsusi səriştəli sənətkarlar tərəfindən inşa olunan yaşayış evlərinin planlaşdırma üsullarının və arxitektura kompozisiyalarının formalaşmasında əsas şərt kimi yerli təbii-iqlim və sosial-iqtisadi şəraitin təsiri ilə yanaşı, xalq memarlarının fərqi yaradıcılıq xüsusiyyətinin də böyük rolu olmuşdur. Taxtadan oyma naxışlı dekorativ tağbəndlər, müxtəlif rəngli şüşələrlə örtülmüş vitraj, zərif işlənmiş şəbəkələr, zəngin bəzəkli eyvan və balkonlar və bir sıra başqa memarlıq ünsürlərinin yaradılması və tətbiq edilməsi yaşayış binalarına tədqirəlayiq

Alaçıq (m. kəndi)

bir görkəm vermişdir. Xalq memarları, xalq yaşayış binalarının ardıcıl inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi əsasında Şəkiddə Xan sarayı, Şəkixanovların evini, Şuşada Pənah xanın sarayını, Zöhrabbəyovların, Mehmandarovların, Əsəd bəyin və Nətavanın imarətlərini, Naxçıvanda Naxçıvan xanlarının evini, Lənkəranda Tuğra xanının və İsa bəyin evlərini, habelə digər qiymətli abidələri yaratmışlar.

Yaşayış evlərinin planı. Xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik cəhətdən maraqlıdır. məsələrdən biri də onların plan quruluşunun

öyrənilməsidir. Aparılan çoxillik etnoqrafik müşahidələr və çoxsaylı etnoqrafik-memarlıq tədqiqatları Azərbaycan xalq və yaşayış evlərinin kəllayı (kəlləzal), qoşa kəllayı və cərgəvi (düzdəmə) plan quruluşuna malik olduğunu təsdiq edir. Memarlıq ədəbiyyatında belə planlı evlərə, bir qayda olaraq, “T”, “II”, və “I” şəkilli evlər deyirlər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqın istifadəsində olan yaşayış evlərinin böyük əksəriyyəti kvadrat dördkünc (pəyəbaşı, qaradam) və

düzbucaqlı (təkotaqlı yerüstü evlərin hamısı) planda tikilmiş birmərtəbəli evlərdən ibarət olmuşdur. Uzun zaman belə evlər həm yaşayış evi, həm də təsərrüfat tikililəri kimi istifadə olunduqlarından, digər plan quruluşlu evlərin tikilməsini lüzumsuz etmişdir. Lakin XIX əsrin ortalarından başlayaraq inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, xalq sənətkarlarının yeni-yeni plan quruluşlu evlər tikmə bacarığı, başlıcası isə ailənin güzəranında məişət və təsərrüfat bölmələrinin bir-birindən qəti surətdə ayrılması nəticəsində evlərin yaşayış və istehsal-təsərrüfat hissəsinə bölünməsi prosesi başlamış, beləliklə yeni plan quruluşlu evlər meydana çıxmışdır. Belə plan quruluşlu evlərdən biri də **cərgəvi** (düzdəmə) variantında tikilən evlərdir. Cərgəvi (düzdəmə) planlı evlərdə otaqlar bir xətt boyunca cərgə ilə bir-birinə bitişik tikilirdi. Əsasən iki, üç və daha çox otaqlardan ibarət olan belə evlərdə bir-biri ilə əlaqə otaqlararası eyvan, yaxud dəhliz (qavxana) vasitəsi ilə

(Naxçıvan bölgəsi) yaradılırdı. Belə otaqlardan, adətən, biri mətbəx kimi nəzərdə tutulur, digərləri isə qonaq və yataq otaqları kimi (“qış evi” və “yay evi” də deyilirdi) istifadə olunurdu. Naxçıvanın indiki Cəlilkənd kəndində qeydə alınmış və böyük patriarxal ailəyə mənsub olan yaşayış evi cərgəvi (düzdəmə) plana malik olub, özündə yeddi

yaşayış otağını və iki təsərrüfat tikilisini birləşdirir. [54]

Cərgəvi plan quruluşuna malik evlərlə yanaşı, Azərbaycanda kəllayı (kəlləzal) variantlı ev tiplərinə də rast gəlinir. Əsasən Azərbaycanın aran və dağətəyi kəndlərində, xüsusilə Abşeron yarmadasında geniş yayılmış kəllayı evlərin əsas xüsusiyyəti otaqlardan birinin planda inşa olunmuş bir və ya iki otağın kəlləsində tikilməsində “T” şəkilli forma yaratmasından ibarətdir. Belə evlərin hər ikisinin qapısı eyni eyvana açılırdı. Naxçıvan və Lənkəran bölgələrində “tənəbi” evlər adlandırılan kəllayı evlər memarlıq-planlaşdırma baxımından daha yığcam və məqsəduyğun olub, ayrı-ayrı bölmələr arasında daxili əlaqələrin asanlaşmasına şərait yaradırdı.

Xalq yaşayış evlərinin planlaşdırılmasında digər bir variantı **qoşa kəllayı** evlərdir. Qoşa kəllayı evlərdə xətti planda tikilmiş

otaqların hər iki başında köndələn otaqlar tikilir və planda “II” şəklini alırdı. Belə hallardan bütün otaqların qapısı eyni eyvana açılır, eyvanın qarşısı, bir qayda olaraq, şüşəbənd (aynabənd) edilirdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərində ikimərtəbəli evlərə də təsadüf olunurdu. Onların alt mərtəbəsi, adətən, tövlə, anbar, iş-istehsal otağı, dükan, emalatxana, bir sözlə, təsərrüfat-məişət bölməsini təşkil edir, üst mərtəbəsi isə yataq və qonaq otağı üçün nəzərdə tutulurdu.

Müvəqqəti yaşayış evləri. Azərbaycan xalq yaşayış evinin fondunun bir qismini də maldar elatlara məxsus olan və müxtəlif adlar daşıyan müvəqqəti yaşayış evləri (alaçıq, coma, dəyə, muxuru, qarakeçə, dünnüklü ev, kolux, mağardəyə və s.) təşkil edirdi. Adından məlum olduğu kimi, müvəqqəti yaşayış evləri, əsasən yaylaq şəraitində inşa olunur, asanlıqla sökülüb-yığıla bilirdi. Dairəvi və uzunsov planda qurulan belə evlərin əsas tikinti materialı çubuq, qarğı, qamış, keçə (qəlib), ip, ağac və s. idi.

Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın maldar elatlarının istifadəsində olan müvəqqəti yaşayış evlərinin müxtəlif variantları içərisində **dəyə** (Şirvanda- qarakeçə) və **alaçıq** üstünlük təşkil etmişdir. Dəyə, həm ölçüsünə, həm də tikilmə üsuluna görə alaçıqdan fərqlənirdi. Həcminə görə alaçıqdan kiçik olan dəyə, möhkəmliyinə görə də ondan geri qalırdı. Belə fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq əslində alaçıq və dəyə eyni bir müvəqqəti yaşayış evinin iki müxtəlif növüdür. “Dəyə” istilahı bir çox türkdilli xalqlarda ümumiyyətlə, “ev” mənasında işlədilir. [55]

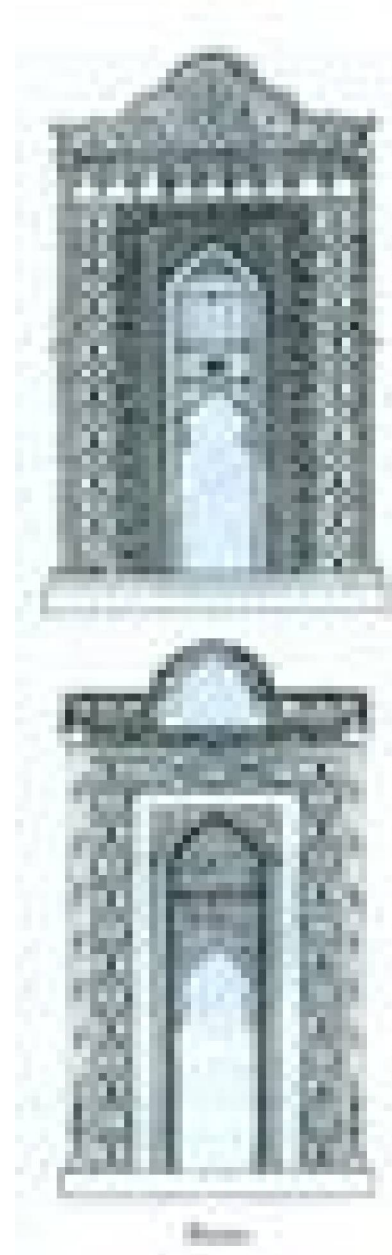
Qeyd etmək lazımdır ki, saxurlar arasında dəyə “qış evi” kimi məlumdur. Belə dəyələr Azərbaycan dəyələrindən kəskin surətdə fərqlənərək 1,5-2 m dərinliyində torpağın içərisində tikilirdi. Dəyənin ortasında 1 m dərinliyində qazılan ocaq yerinə qışda ayaqlarını sallayaraq qızınırdılar. [56]

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində dəyə, inşaat materialına, plan quruluşuna, konstruksiyasına və təyinatına görə müxtəlif səciyyə daşmışdır. Şəki-Zaqatala və Qarabağ bölgələrində dəyə ya torpaqda qazılan kalafa kimi, ya da sal daşlardan tikilir və düzbucaqlı planda olurdu. Onlardan yalaq və qışlaq şəraitində çobanlar istifadə edirdilər.

Burada tikilən qazma tipli dəyələr ya ikisinəli dam çardağı ilə, ya da çubuqlardan düzəldilən qövsvari keçə örtüklə tamamlanırdı. [57]

Naxçıvan bölgəsində tikilən dəyələrdə inşaat materialı kimi gildən, ağacdan, otdan, küləşdən istifadə olunurdu. Gildən inşa olunan dəyə bir və ya ikimərtəbəli olmaqla, özünün xarici görkəminə görə qala bürcünü xatırladır və daimi yaşayış evi kimi nəzərdə tutulurdu. [58]

Dəyə yüngül konstruksiyaya malik olduğundan quruluşca çox sadə idi. Lazımi ölçüdə çubuqları kəsib ucları rəndələdikdən sonra onları dəyə tikilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yeri dairəvi şəkildə, bir-birindən 40-50 sm aralı basdırırdılar. Qarşı-qarşıya duran çubuqların uclarını əyərək yundan toxunmuş “örəmə ” adlanan qotazlı ip vasitəsilə bir-birinə bağlandıqdan sonra dəyənin gövdəsi hazır olurdu. Dəyənin üstünü örtmək üçün əvvəlcə çubuqların çöl tərəfdən ətrafına hündürlüyü 80-100 sm olan qarğıdan hörülmüş çətən (çitəmə, çığ) çəkirdilər. Çətən (çığ) giriş yolunu bağlamırdı. Bundan sonra dəyənin başı dörd hissə keçədən ibarət olub, dairəvi və dördkünc formada bir-birinə tikilən “baş qəlib” ilə örtülürdü. Dəyənin yanları isə, üç hissə keçədən ibarət olan və aşağıya doğru getdikcə enlənən “yan qəlibləri” ilə bağlanırdı. Qəlibləri külək atmasın deyə, uclarındakı iplər

vasitəsilə ya çəkib dəyə çubuqlarının bağlayır, ya da kənarlarından ağac, daş və s. asırdılar. Dəyənin möhkəmliyini artırmaq məqsədilə onun üstünü də iplə (sicimlə) möhkəm çəkir və “yellik” düzəldirdilər. Bir qayda olaraq, dəyənin qapısı gündoğan səmtə baxırdı. Lakin nadir hallarda, xüsusilə oba quzeydə yerləşdikdə dəyənin baxar səmti günbatana tərəf olurdu. Qapı, adətən, bir-birindən 70-80 sm aralı basdırılmış iki yoğun çubuqdan düzəldilirdi. Giriş yolu həsirlə, palazla və yaxud, məhz bu məqsəd üçün xüsusi toxunuş “qapılıq” adlanan kilimlə tutulurdu. Günəşli günlərdə dəyənin qapılığı çimərlənib yuxarıda ip (köşə) vasitəsilə bağlanırdı. Yağış suyunun dəyəyə dolmaması üçün onun ətrafına “qapım” adlanan ensiz arx (şırım) çəkilirdi.

Dəyənin ölçülərindən asılı olaraq onu tikmək üçün 30-50-yə qədər çubuq, 4-6-ya qədər keçə (qəlib) işlənirdi. Qəlibi (keçəni) “həllac” adlanan xüsusi səriştəli ustalar hazırlayırdı. Adətən, üçlükdə işləyən həllaclar gün ərzində dörd qəlib (keçə) hazırlaya bilirdilər.

Müvəqqəti yaşayış evlərinin bir tipi də **alaçıq** idi. Dəyərə nisbətən mürəkkəb konstruksiyaya malik olan alaçıq, həm də həcmnin böyüklüyünə görə də fərqlənirdi. Onu tikmək üçün gözəyari müəyyən edilmiş yerə ağac mıxca çalıb, ucuna ip bağlayırdılar. İpi mıxçanın dövrəsi boyunca 6-8 addımlıqda fırladaraq, yerdə dairə çəkir və bir qayda ilə alaçıqın dövrəsini müəyyən edirdilər. Bundan sonra dairənin mərkəzinə təxminən 3-5 m hüdürlüyündə “sunaça” basdırılırdı. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində sunaça-“çöysü”, “köskü”, “çatma-çıvıx”, “dirəncək”, “lobar” adları ilə məlum idi. Alaçıqlarda sunaçanın qoyulması həm onun həcmnin genişlənməsinə, həm də qəlibin ağırlığı altında çubuqların möhkəm dayanmasına təminat verirdi. [59] Bəzi varlı alaçıqlarında sunaça “şirazlı”, “çıxırlı” olurdu. Belə sunaçaların üzəri oyma üsulu ilə milli ornament və naxışlarla bəzədilir, ətrafında çoxlu təbii çıxıntıları olurdu ki, oraya paltar, silah, xəncər, ov avadanlığı və s. şeylər asılırdı. Sunaçanın başına çəmbərəsi (sağanağı) boyunca 30-a qədər deşik açılmış çarpaz şəkilli və ya pərli çarx formalı dünnük keçirilirdi. Bir-birindən eyni məsafədə torpağa basdırılmış alaçıq çubuqlarının nazik ucları bu deşiklərə keçirilirdi. Bundan sonra çarxa bağlanmış ipi, çubuqlar qövsvari görkəm alana kimi aşağıya doğru tarım çəkir, sunaça

yaxınlığında basdırılmış mıxlara bağlayırdılar. Alaçıqın yan çubuqlarının möhkəmliyini təmin etmək üçün bir-birinə paralel olaraq 1 m aralı “badaq çubuqları” da bənd edilirdi. Bu qayda ilə gövdə hazır olduqdan sonra onun ətrafına çətən (çığ) çəkib həmin gövdənin üzərinə

qəlib (keçə) salırdılar. Azərbaycanın Şirvan bölgəsində müvəqqəti yaşayış evi kimi inşa olunan bu tip alaçıq “dünnüklü ev” adı ilə məlum idi.

Öz həcminə görə alaçıqdan nisbətən böyük olan muxurun inşaat texnikası alaçıqdan heç də fərqlənmirdi. Muxurun qəlibləri sadə naxışlarla örtülür, interyeri müxtəlif toxunma lentlərlə (bafta), qapıüstü naxışlarla bəzədilirdi.

Alaçıq və dəyənin içərisində “nəmi”, yaxud “bucaq” deyilən xüsusi yer düzəldilir, burada heyvandarlıq məhsulları və ərzaq saxlanılırdı. Nəminin döşəməsi yastı çay daşları ilə döşənir, olacaq yerindən çətin arakəsmə və ya 30-50 sm hündürlüyündə daşqura divarla ayrılırdı. Ev müxəlləfatı (barxana, məfrəş və s.) küncələrin birində daş ayaqaltı üzərinə taxta qoyulmaqla qurulan yük yerinə yığılırdı.

Azərbaycanın maldar elatları **“mağardəyəsi”** və ya sadəcə olaraq **“mağar”** adlanan iri həcmli yaşayış evləri də tikirdilər. Əsasən, böyük patriarxal ailəyə məxsus olan belə müvəqqəti tikililər uzunsov planda olurdu. Mağardəyəsinə tikmək üçün hər tərəfdə on ədəd çubuğu təxminən bir metr aralı qarşı-qarşıya basdırıb uclarını əyərək ip vasitəsilə bir-birinə badaq edirdilər. Qövsvari şəkil alan bu çubuqlar doqquz ədəd bel çubuqları vasitəsilə birləşdirilir, arxasını örtmək üçün isə beş ədəd çubuqdan istifadə olunurdu. Yan çubuqların ortasında bir xətt boyunca bağlanan badaq çubuqları dəyənin möhkəmliyini daha da artırırdı. Qəlibin ağırlığı altında çubuqların əyilməməsi üçün onun içərisində iki dirək basdırılırdı. Bundan sonra ətrafına çətin çəkilmiş mağar dəyənin üstünə qəlib döşənirdi. Belə mağar dəyələrdə yaylaq şəraitində hətta toy etmək belə mümkün idi.

Azərbaycanın Lənkəran-Astara bölgəsi üçün xarakterik olan, talış dilində “çodı kümə” (çadır ev) adlandırılan “qaraçadır”ın plan quruluşu mağar dəyəyə bənzəsə də, inşaat materialına və texnikasına görə ondan fərqlənirdi. Düzbucaqlı planda olan “çodı kümə”nin yan və kəllə tərəfləri köndələn qoyulmuş çubuqları (kamat) daha elastik çubuqlar (reves) keçirməklə hörülürdü. Yan tərəfləri daha sıx hörülmüş “çodı kümə”nin qabaq hörgüsündə düzbucaqlı formada giriş yolu qoyulurdu. Tavanı əməmlə gətirən qövsvari əyilmiş çubuqların üzərinə

keçi qəzilindən toxunmuş qara və ya tünd palıdı rəngli cecim örtüdü. Alaçıq və dəyəyə nisbətən daha davamlı tikilən “çodı kümə”ni sökmür, növbəti ildə istifadə üçün saxlayırdılar.[60]

Bölgədə çadır evlərin digər bir variantı üç cərgədə torpağa basdırılmış dirəklər üzərində qurulurdu. Dam örtüyündə maililik yaratmaq üçün orta dirəklər yan dirəklərə nisbətən 80-90 sm hündür olurdu. Dirəklərin haçasına tir atılır, üstünə maili şəkildə xarapa (xapu) döşənir və keçə ilə örtülürdü.

Planda kvadratşəkilli tikilən kümənin yanlarına həsir tikilir, qapısı hörmə çubuqdan düzəldilirdi.

Tavansız maldar elatlar yaylaq şəraitində bəzən olduqca sadə tikinti konstruksiyasına malik olan “**kolux**” tipli alaçıqlarda yaşayırdılar. Kolux, əsasən Naxçıvan mahalının maldar elatları üçün səciyyəvi olan müvəqqəti ev tipi idi. Onu qurmaq üçün 1,5-2 m hündürlüyündə iki ağac dirəyi bir-birindən 3-4 m aralı torpağa basdırır və onun haçasına köndələn ağac qoyurdular. Planda “II” şəkilli olan bu cür tikintinin üstünü avarla və cecimlə (palazla) örtür, uclarını ip vasitəsilə torpağa çalınmış mıxlara bağlayırdılar. Koluxun bir tərəfi giriş yolu üçün açıq saxlanılırdı. [61]

Yaşayış evlərinin daxili sahmanı. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yaşayış evlərinin daxili sahmanında Şərqi aritekturasına məxsus sadəlik özünü göstərirdi. Burada yaşayış evlərinin forma, plan quruluşu və tiplərindən fərqli olaraq, interyerdə də müvafiq dəyişikliklər baş vermişdi. Evin daxili sahmanında olan dəyişikliklərdə xalqın sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsi, təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti, xalq ənənələri, maddi-texniki imkanlar, iri şəhərlərə yaxın yerləşmə və s. amillər həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycan xalqının böyük əksəriyyətinin yaşayış evləri XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində qazma və qaradam tipli olduğundan, onlarda daxili səliqə-sahman o qədər də gözlənilmirdi. Belə evlərdən təkcə yaşayış üçün deyil, təsərrüfat məqsədləri üçün də istifadə edilirdi. Bu barədə XIX əsrin əvvəllərinə aid bir məlumatda deyilir: “Adətən belə evlərə daxil olduqda ilk dəfə adamın gözünə, bir-birinə söykənmiş mis qabların uzun cərgəsi, sonra yan-yana qoyulmuş xalçalar, keçələr və barxana dəyir. Evin ortasında-yerdə ocaq qalayıb yemək hazırlayır,

çörək bişirir və qışda isinirlər. Giriş yolu ilə üzbəüz arxa divar boyu alçaq taxt yerləşdirilir, üstünə paltar və başqa müxəlləfat yığılmış yun məfrəşlər qoyulur, divardan isə silah asılır”. [62]

Yerüstü evlərdə isə daxili səliqə-sahman daha tez gözə çarpırdı. Burada müxtəlif məqsədlər üçün düzəldilmiş divar açıırımları (taxça, zeh və ya rəf (ləmə), divar şkafi, yük yeri, dolab, buxarı və s.) mühüm əlamət idi. Ailə məişəti üçün səciyyəvi olan bütün proseslər (yemək, yatmaq, dincəlmək, ev məişəti işləri və s.) döşəmə üzərində həyata keçirildiyindən, onun səliqəli düzəldilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Adətən, döşəmə saman qatılmış palıçıqla qalın suvanır, suvaq quruyandan sonra onun üzərinə və divarlara ağ gildən şirə çəkilirdi. Şirələnmiş döşəməyə ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq keçə (garbit), palaz, cecim, həsir (tumu-püzətu, lıǵ tumu), kilim, xalça, gəbə və s. salınır, üzərinə aşılannmış qoyun dərisindən ayaqaltılar qoyulur, mütəkkə, balış və döşəkçələr (nalça, nımdər) düzülürdü. Bəzən evin divarlarına da yerdən 50-60 sm hündürlükdə həsir çəkilirdi. Varlı evlərində bu tərtibat daha zəngin olurdu, divarlara xalçalar asılır, üzərinə müxtəlif həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmiş bədii tikmələr bənd edilir, silah-sümsü, saz, uluların portretləri və qətələr (üzərində zərli xətlə Qurandan ayələr yazılan və çərçivəyə salınan xüsusi sənət əsəri) asılırdı. Bütün bu ev müxəlləfatları bir neçə ailə üçün zəruri məişət avadanlığı olduğundan, bəzilər gəlin köçən qızların cehiz dəstinə daxil edilirdi.

Naxçıvan bölgəsinin “var evləri” ndə xüsusi sifarişlə Təbriz ustaları tərəfindən toxunmuş xalı-xalça dəstləri ilə evi döşəmək adət halı almışdı. Tavan istisna olmaqla bütün döşəmə və divar bütöv xalçaya tutulurdu. Sifariş verilərkən evin qapı və pəncərə açıırımlarının ölçüləri nəzərə alınırdu. Xalı döşəmə tam tutmayanda, ona “kənarə” deyilən ensiz, uzunsov xalçalar əlavə edilirdi. Giriş qapısının astanasına payandaz atılırdı.

Bir qayda olaraq, ailə başçısı, hörmətli qonaq və ağsaqqal üçün evin barı yerləşən “dör başı”nda ayrıca nazbalış qoyulurdu. Naxçıvan bölgəsinin “tənəbi evləri”ndə evin bu guşəsi “şahnişin” və ya “şanişin” adlanırdı.

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin daxili sahmanında mühüm məişət elementlərindən biri **yük yerinin (camaxatanın)** olması idi. Qazma və qaradam tipli evlərdə yük yer daş, kərpic və ya ağac dayaqqlar üzərində qurulan yükaltılardan ibarət idi. Yerüstü evlərdə isə bu məqsəd üçün xüsusi düzəldilmiş divar açırımlarından istifadə edilirdi. Yük yeri evin ölçüsündən asılı olaraq iki və ya üç ədəd olurdu. Onlar, bir qayda olaraq, qapı ilə üzbəüz arxa divarda yerləşdirilirdi. Daş və ya kərpic hörgülü evlərdə yük yerinin eni təxminən 1,3 m, hündürlüyü 1,45 m, divarın içinə doğru batığı isə 60-70 sm olurdu. Oraya əsasən yataq ləvazimatı: yoğan-döşək, paltar, ehtiyat saxlanılan gəbə, kilim, palaz, yataq dəsti və s. yığılırdı. Çox vaxt məişət müxəllafatını məfrəş, yaxdan və sandığa yığıb yük yerinə qoyurdular. Bəzən evdə iki və ya daha çox yük yeri olduqda, onlardan hətta ərzaq saxlamaq üçün də istifadə olunurdu. Yük yerlərinin qabağına adətən, ipək və pambıq parçalardan tikilmiş saya pərdələrlə, varlı evlərdə isə tikmə naxışlarla bəzədilmiş “zərəndaz” adlanan pərdələrlə tuturdular. Şirvan bölgəsində yerli adətə görə, gəlinin cehizləri arasında yük yeri pərdələrinin olması vacib sayılırdı. Ona görə də toydan əvvəl oğlan evinin yük yerlərinin ölçüsü götürülərək ona müvafiq pərdələr tikilir, baş tərəfinə rəngbərəng parçalardan qıyqaz bükülmüş pərdəbaşlığı tutulardı. Şəki-Zaqatala bölgəsində evlərin daxili sahmanında kiçik yük yeri funksiyasını yerinə yetirən “xarxara” da mühüm element idi. Adətən, xarxara 60smx80smx50sm ölçüdə düzəldilir, içərisində yastıq, mütəkkə, kiçik döşəklər (nalça, nimdər) yığılırdı. Xarxaranın da qarşısına pərdə tutulurdu.

Evlərin daxili sahmanındakı məişət elementlərindən olan **taxça** (nəməşka) gündəlikdə işlədilməyən ev avadanlıqlarının, qiymətli şeylərin, qadın zinətlərinin, içərisinə xeyir-şər libasları qoyulan və bahalı parçalardan hazırlanan paltar boğçasının xeyir-şər libasları qoyulan və bahalı parçalardan hazırlanan paltar boğçasının (Naxçıvanda ona “paltar-çarşovu” deyirdilər) saxlanması üçün nəzərdə tutulurdu. Hər bir evdə, adətən, taxça bir cüt olmaqla, 140x80x25-30 sm ölçüdə simmetrik şəkildə buxarı yerləşən divarın sağ və solunda düzəldilirdi. XIX əsrin ortalarına kimi taxçaların qabağı, üzəri müxtəlif naxışlarla bəzədilən pərdələrlə tutulurdu. Sonralar, xüsusilə də XIX əsrin

sonlarında tikilən yaşayış evlərində taxçalara qapı qoyulur, “qarğaburnu” (“qarğadili, “qulax”) adlana cəftə ilə bağlanırdı.

Gündəlikdə işlədilən qab-qacağı, azuqəni, çay və xörək dəstgahını taxmanın bir növü olan **dolabda** (dulada) saxlayırdılar. Taxça ilə müqayisədə dolan kiçik olub, təxminən 100x70x20-25 sm ölçüdə qurulurdu. Adətən, təkotaqlı evlərdə bir cüt dolab olurdu. Bəzən evin eyvanında da dolaba təsadüf edilirdi. O, kiçik ölçülü (60x40x30 sm) olmaqla, həm yəhər-qoşqu ləvazimatı qoymaq, həm də gecələr təsərrüfat tikilələrinə baş çəkmək üçün istifadə edilən əl çıraqlarını saxlamaq üçün istifadə olunur. Dolaba yığılan əşyalar gündəlikdə istifadə olunduğundan, onun qarşısına tünd rəngli parçadan pərdə tutulurdu.

Üzərinə müxtəlif mətbəx avandanlığı yığılmış **rəf (zeh, ləmə)** evin interyerində mühüm yer tuturdu. Onu, bir qayda olaraq, evin yan divarları boyunca düzəldirdilər. Bəzən evin bütün divarları boyu düzələn zehə də təsadüf olunurdu. Yaşayış evlərində zehin iki forması (divarda yerləşdirilmiş batıq şəkildə və divardan 20-25 sm irəli çıxmış qomqamış kəmər və ya taxta qurşaq şəkildə) geniş yayılmışdı. Durma tipli yaşayış evlərində zehi xüsusi əndazə ilə qovaq ağacından yonub düzəldirdilər. 3-4 sm qalınlığında, 2, 5-3 m uzunluğunda və 20-25 sm enində olan taxtanın hər iki başından açılmış qoşa dəşiklərdən eşilmiş köşə keçirərək dam çardağının pərdələrinə bağlayırdılar. Divara söykənmiş vəziyyətdə olan zehin üzərinə məişətdə az işlədilən və tez sınıan ev avadanlığı müəyyən ardıcılıqla və xüsusi zövqlə yığılırdı. Zeh bir növ ailənin iqtisadi vəziyyətinin barometri idi. Oraya düzülmüş qabların sırasına, sayına, dəyərinə və müxtəlifliyinə görə ailə sahibinin maddi vəziyyətini müəyyən etmək olardı.

Zehin daha yaraşığı və formalı görünməsi üçün, adətən, yük yerinin üstü ilə zehin altında qalan aralıq hissəyə bütün divar boyu rəngbərəng parçalardan bucağının bir aşağıya doğru meyilli olmaqla üçbucaq formasında “zehqabağı” adlanan xüsusi biçimli qabaqlıq tuturdular. Eynilə zehqabağı kimi düzəldilən, lakin ondan bəzəklərinin zənginliyi və gözəlliyi ilə seçilən “gərdəkbaşı” ən çox toy zamanı evin daxili sahmanında diqqəti cəld edirdi. Adətən, təkotaqlı evə gəlin gətirdikdə evi “gərdək” adlanan arakəsmə pərdə ilə iki hissəyə

bölürdülər. Gərdək pərdəsinin yuxarı başına isə “gərdəkbaşı” bağlayırdılar. İnteryerə rəvnəq verən gərdəkbaşı xüsusi əndazə ilə biçilib-tikilir, rəngli muncuqlar və qotazlarla bəzədilirdi. Gərdəkbaşı hər bir ailənin ən əziz saxlanı, əmanəti kimi nəsil-dən-nəslə, anadan-qızına keçərdi.

Azərbaycanın bəzi bölgələrində (Naxçıvan, Şirvan, Abşeron və s.) evlərin daxili sahmanında **kürsü** də müəyyən yer tuturdu. Adətən, ailə üzvlərinin qızması üçün nəzərdə tutulan kürsüdən qış aylarında da istifadə edilirdi. Evin ortasında qurulan kürsü döşəmə üzərində qazılmış dayaz çaladan, alçaq kətildən və onun üzərinə salınmış böyük “kürsü yorğanı”ndan ibarət olurdu. Bəzi evlərdə çala əvəzinə, xüsusi düzəldilmiş gil kürə və çuqun manqaldan da istifadə edilirdi.

Evlərin daxili sahmanında diqqəti cəlb edən digər məişət elementi **buxarı** idi. Ondan xörək hazırlamaq və evləri qızdırmaq məqsədi ilə istifadə olunurdu. Yaşayış evlərinin əksəriyyətində buxarı kəllə divarın ortasında yerləşdirilirdi. Bəzən otağın küncələrinin birində ocaq oyuğundan və divariçi tüstü borusundan ibarət buxarılarla da rast gəlmək olurdu. Atmosfer çöküntülərindən mühafizə edilməsi və tüstünü yaxşı çəkməsi üçün buxarının başı hörülərək dam örtüyündən 80-90 sm hündürə qaldırılır, günbəzli, qövsvari və ya üçbucaqlı formalı başlıqla tamamlanırdı.

Şirvanın bağdadı tipli evlərində bu funksiyanı “səbətbaça” yerinə yetirirdi.

Lənkəran-Astara bölgəsi kəndlərində bişmiş və çiy (kal) kərpicdən hörülmüş buxarılarda içərisinə xüsusi çuqun tava yerləşdirilirdi. İki quplu olan tava istiliyi tənzimləyir, evə tüstünün dolmasının qarşısını alırdı. Belə ki, ocaq yeni yandırılanda qulp vasitəsilə tava fırladılır, tüstü ancaq bacadan çıxırdı. Köz düşdükdə isə tava əksinə fırladılır, bu zaman tavanın qövsü bacanın yolunu bağlayır, istiliyi otağa ötürürdü.

Şəki-Zaqatala bölgəsində kənd yaşayış evlərində “qarpızı” və “asma” (qoyma) buxarılarla geniş istifadə edilirdi. “Qarpızı” buxarı “asma” (“qoyma”) buxarıdan fərqli olaraq bəzəkli düzəldilirdi. “Asma” (“qoyma”) buxarı divarın önündə xüsusi ağac dayaqların arasını kərpiclə hörməklə düzəldilir, kərpic boru ilə təhciz edilirdi. Belə

buxarılarnı bacası damın çardağında kümbəzvari formada qurulurdu. “Asma ” (“qoyma”) buxarıda adətən böyük ağac kötöklərini yerləşdirmək olurdu. “Qarpızı” buxarı evi qızdırmaq üçün, “asma” (“qoyma”) buxarı isə həm evi qızdırmaq, həm də xörək hazırlamaq üçün nəzərdə tutulurdu.

Ancaq evlərin qızdırılmasına xidmət edən, özlərinin dekorativ işlənmələri cəhətindən kamil sənət əsəri təsiri bağışlayan və quruluşca müxtəlif olan buxarılar əsas etibarlı ilə varlıların evlərində olurdu. Onlardan bəzilərinin memarlıq tərtibatı müəyyən dərəcədə bəzəkli paltarları xatırladır və haşiyələrdən ibarət olur, ikinci qismi yuxarıdan bir-biri ilə müxtəlif formalı tağlarla əlaqələndirilən divara yapışmış nazik sütunlarla əhatə olunur, digər bir variantı isə ocaq yerinin yerləşdiyi batığın hər iki yandan və yuxarıdan kiçik taxçalarla əhatə olunan buxarılar şəklinə olurdu.

Azərbaycanda yaşayış evlərinin qızdırılması üçün istifadə edilən süni vasitələr orta ocağı-buxara-tənəkə (çuqun) sobalar-kürsü (gil, kürə, manqal)-qaz sobaları və buxarıda işləyən müsair istilik sistemlərinə böyük inkişaf yolu keçmişdir. Keçmişdə evlərin qızdırılmasında yanacaq kimi odun, kərmə (qırma), təzək və s.-dən, Abşeron bölgəsində isə həm də neftdən (mazutdan) geniş istifadə edilirdi.

Yaşayış evlərinin daxili sahmanına anbar vəzifəsini görən kəndi, gündik, saqan, iri sandıq (yaxdan), çubuq və ya qarğıdan düzəldilmiş, yaxud ipdən düzəldilmiş asılqan, iynə və sap qoymaq üçün iynədən, çıraqban, divara vurulan xalçaların üzərinə bənd edilən müxtəlif naxışlı əl timələri və s. məişət əşyaları özünəməxsus rəvnaq verirdi. Evlərin yığıdırılmasında və süpürülməsində “tuğ” adlanan kiçik süpürgələrdən istifadə olunurdu.

Yaşayış evlərinin daxili sahmanından işıqlandırma məsələsi də başlıca yer tuturdu.

XIX əsrdə evlərin süni işıqlandırılmasında gecələr orta ocağından, ucu alovlu küsövdən, buxarıda yanan ocağın şöləsindən, gündüzlər isə qapı və pəncərə açırmılarından, dam bacasından, sonralar müxtəlif yağlı bitkilərdən (albalı, palıd, tozağacı, gərməşov və s.) istifadə olunurdu. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Azərbaycanın qərb

bölgələrində yaşayış evlərinin işıqlandırılması üçün daha çox ağac çubuğundan hazırlanmış “döymə” adlanan “çıraq” dan istifadə edilmişdir. Onu hazırlamaq üçün qarağac və şam ağacının nisbətən yoğun çubuğunu balta ilə döyüb yumşaldır, sonra yağa basır, yandıraraq işığında oturdular. Bəzən heyvan piyindən düzəldilmiş xüsusi “şamlar”a da təsadüf edilirdi. Belə şamları hazırlamaq üçün heyvan piyini əridərək içərisinə piltə salınmış qarğı düdüyünə tökür, piy donub bərkiyəndən sonra düdüyü sındırır, içərisindəki hazır şamı yandırır dırlar.

XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycan evlərinin işıqlandırılmasında mazut və qara neftlə işləyən qara çiraqlardan istifadə olunmağa başlandı. Onlar saxsıdan, şüşədən, misdən və tənəkdən düzəldilir, döşəmədən müəyyən hündürlükdə, ağacdən hazırlanmış çiraqbanların üstünə qoyulurdu. XX əsrin əvvəllərində yaxın qara çiraqları tədricən şüşəli lampalar, fənərlər əvəz edir. Bundan sonra xalqın məişətində ardıcılıqla “yeddilik”, “onluq”, “otuzluq” lampa növləri daxil olur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin interyerlərinin bədii tərtibatında tətbiq olunan bədii vasitələr, məişət memarlığı elementləri xalqın çoxəsrlik həyati və inşaat təcrübəsinin nəticəsi olmuş, əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə keçərək təkmilləşmiş, müasir işıqlı evlərin bədii tərtibatına kimi çox böyük inkişaf yolu keçmişdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin böyük əksəriyyətində, demək olar ki, mebel olmamışdır. Az-çox varlı ailələrdə “taxta” adlanan ağac çarpayılar, ağacdən düzəldilmiş masa, kətil və s. avandanlıqlara təsadüf edilmişdir.

Yaşayış evi tikintisi ilə əlaqədar xalq adətləri. Azərbaycanda əsrlər boyu xalq təcrübəsi və empirik biliklərin hesabına yaranıb inkişaf edən, yerli əhalinin məişətində özünə vətəndaşlıq mövqeyi qazanan tikinti mədəniyyətimizdə bir sıra maraqlı və son dərəcə əhəmiyyətli adət-ənənələr mövcud olmuşdur. Zamanın keşməkeşlərindən çıxan, dərin mənası və məzmunu ilə xalqı uğurla təmsil edən bu adət-ənənələr, ulularımızın əmanəti kimi müasir dövrə qədər gəlib çıxmış, xalq sənətkarlarının peşəkarlığının, zəngin biliyinin, tikinti mədəniyyətinin

mühüm göstəricisinə çevrilmişdir. Yaşayış evi tikintisi üçün rahat, əlverişli yeri seçilməsi, inşaat materiallarının tədarük edilməsi və daşınaraq ora yığılması, bünövrənin qoyulması, künc daşının bünövrə yerinə yerləşdirilməsi, möhrə vurulması, divar hörgüsü, tir başa bağlama, dərəsər qaldırmaq və digər inşaat proseslərini ilə bağlı adətlər xalqın empirik tikinti təcrübəsinin zənginliyinə gözəl nümunədir.

Hər şeydən əvvəl yaşayış evi tikiləcək yerin rahat və əlverişli olmasına üstünlük verilirdi. Bu sahədə etnoqrafik cəhətdən maraqlı doğuran bəzi adətlər mövcud idi. Kəndlilər yaşayış yeri tikməzdən əvvəl, bir qayda olaraq, həmin yerin tarixi, əvvəlki taleyi ilə maraqlanırdılar. Əgər seçilmiş sahə keçmişdə döyüş yeri, qəbristanlıq, pır, sonsuz adamın ev yeri olmuşdursa, onda həmin yerdə ev tikməyi əlverişli hesab etməzdilər. Xalq etiqadına görə, belə yer ailə üçün bədbəxtlik gətirə bilərdi. [63]

Azərbaycanın bütün bölgələrində adətən yeni ev tikiləcək yerin halallığı alınardı. Özgənin torpaq yerində, kiminsə gözü, nəzəri qalmış sahədə (belə yerə “haram yer” deyilirdi), bir sözlə “el ağzında, sel ağzında, yol ağzında ev tikməyi” ağsaqqallar, ağbirçəklər rəva görməzdilər. Tikinti yerlərinin halallığının alınması üçün dəvət olunan ağsaqqal, yerin əvvəlki yiyəsinin nəslindən qalanlardan halallıq aldıqdan sonra tikintiyə xeyir-dua və rəvac verərdi.

Yaşayış evi yerini seçərkən gözütöx, uğurlu, əli yüngül, xoşbəxt ailə həyatı sürmüş şəxslə qonşu olmaq mülahizələrinə də müəyyən üstünlük verilirdi. Bunun üçün əsrlərcə sınaqdan çıxmış “Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır”-elə məsələ daha çox istinad edilirdi. Belə bir mülahizə xalq bayatılarında da öz əksini tapmışdır.

Mən aşiqəm, şum olsun,
Şumla yeri, şum olsun.
Yaxşı evim oluncan,
Bir yaxşı qonşum olsun. [64]

Əlverişli tikinti yeri seçmək üçün dəfələrlə sınaqdan çıxmış belə bir inanca da riayət olunurdu: Əgər ölüşdən qayıdan mal sahibinin həyatına çatmamış kəndin içərisində və ya kənarında eyni bir yerdə bir

neçə gün dalbadal yatar, yaxud dayanardısa, onda həmin yer ev tikmək üçün uğurlu hesab olunardı. [65]

Azərbaycanın qərb bölgəsini bəzi kəndlərində ev tikmək üçün rahat yer seçərkən qarşıqa yuvası olan sahəyə də müəyyən üstünlük verilərdi. Xalq etiqadına görə, qarışqa bolluq, bərəkət, zəhmət timsalı olduğundan və öz yuvasını quraqlıq yerlərdə qurduğundan, həmin yerlərdə tikilən evdən bolluq, bərəkət və halal zəhmət əksik olmaz, nəmlikdən söhbət gedə bilməzdi.

Quba rayonunda və Şabran düzənliyində ev tikməyə münasib yer seçmək üçün düzənlik ərazilərdə və çay kənarlarında torpağı 0,5 m dərinliyində qazıb oraya içərisi su ilə doldurularaq ağzı parça ilə bağlanmış kuzə basdırılardı. Bir gün ərzində orada qalın kuzə çıxarılır, əgər kuzədə suyun səviyyəsi aşağı düşərdisə, onda belə yer tikinti üçün əlverişli, suyun səviyyəsi dəyişməzdisə, onda belə torpaq nəmli hesab olunur, ev tikmək üçün yararlı sayılırdı. [66]

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmış adətə görə, bəna ev inşa ediləcək sahəyə gələrək oranı nəzərdən keçirər, müəyyən hazırlıq işləri aparıldıqdan sonra evin ölçülərini, otaqların sayını, fəsadın baxar səmtini müəyyənləşdirib, “Xoşbəxt yaşasınlar!”, “Uğurlu olsun!”-kimi ürəyəyatan sözlər deyər və bünövrənin sağ küncünə ilk “işarə çiv”ini çalardı. Bu qayda ilə bütün çivlər çalınıb arasına iplər çəkildikdən sonra bəna bünövrənin qazılmasına işarə verərdi. Həyatı xoşbəxt və səadətlə keçmiş, əli yüngül, orucunun, namazının vaxtını keçirməyən, haram işə əl qoymayan, oğullu-qızlı, nəvəli-nəticəli ağsaqqal, xeyir-dua verəndən sonra bünövrə yerinə birinci beli vurur, bundan sonra ustası və qohum-qonşuları işə dəvət edərdi.

Bu zaman, Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olan bir el adətinə görə, tikiləcək evin sahibi ustanın qabağına meyvə və çərəzlə dolu qab (tabaq) gətirərdi. Ev yiyəsi və yaxın qohum-qonşular tağın üstünə xələt (pul, coraq, yaylıq, parça və s.) qoyardılar. Usta “pəh-pəh”lə çərəzdən dadar, xələti qəbul edər və işə başlardı. Tabaq (xonça) gətirilməsi adəti üzrə bünövrə qazılanda, tir başı bağlananda və sərmöhrə vurulanda da icra olunardı. Xatırladaq ki, Lənkəran-Astara bölgəsində bu adət ev tikilib başa çatdıqdan sonra həyata keçirilərdi.

Naxçıvan bölgəsinin tikinti ilə bağlı xalq adətləri içərisində (“Yallah”) deyilən digər bir adət bu gün də qalmaqdadır. Tikinti başlayarkən usta palçıq dolu malanı yuxarı qaldırır, və “Yallah” deyirdi. Bu zaman ev ziyəsi və yaxın qohumlar ustanın malasının üstünə pul qoyardılar. Usta həmin pulları palçığına sürtüb döşlüyünü cibinə qoyur, “arxası gəlsin!”-deyirdi. Bu qayda olaraq bütün qohumlar ustaya pul verirdilər. Bu adət ustanı işə həvəsləndirmək, tikintinin gedişini sürətləndirmək üçün maddi stimulyatmaq istəyindən meydana gəlmişdir.

Şəki-Zaqatala bölgəsində mövcud olan adətə görə, evin bünövrəsi günəşli günlərdə, adətən səhər saatları qoyulardı. Həmin gün tikinti sahəsinə gələnlər özləri ilə paltarlıq parçalar, yun corab, əl dəsmalı, həmçinin qoz, fındıq, qənd, çay və şirnidən ibarət xonça gətirərdilər. Burada mövcud olmuş digər adətə görə, bünövrə qoyulan gün səhər tezdən, iş başlamazdan qabaq qohum-qonşulardan biri xələt almaq və özünün xoş məramının göstərmək niyyətilə bir araba və ya bir ulaq yükü daş gətirər, onu səs-küylə bünövrə yerinə boşaldardı. Bu zaman səsə gəlmiş ev tikdirən şəxs bu xoş məramlı qohuma bəxşiş verər və səhər yeməyinə dəvət edərdi. O isə hədiyyəni alır, çox vaxt yeməkdən imtina edər və xeyir-dua verərək gedərdi. [67]

Bölgədə bünövrə üstündə heyvan kəsib qanını oraya axıtmaq, boy tiri qaldırarkən bu tirə kəlayağı və ya yelvəngi bağlamaq da bir ayrı adət idi.

Quba-Xaçmaz bölgəsinə xas olan dini-magik xarakterli “tikinti qurbanı” adlanan adət ən qədim təsəvvürlərlə əlaqəli olub, yerin ruhuna qurban kəsmək əqidəsindən irəli gəlmişdi. Bunun üçün bünövrəyə künc daşı qoyulduqdan sonra ağsaqqal onun üstündə qurban (qoyun) kəsir, tikinti sahibi ilə dolçanı heyvanın qanı ilə doldurub qalan üç küncə tökərdi. Qubanın Amsar kəndində bu ayin ev divarı bir metrə qədər ucaldıldıqdan sonra icra olunardı. Kəsilən heyvanın ətinin bir hissəsi qohum-qonşulara paylanır, digər bir hissəsi isə ailədə qalardı. [68]

Yeni tikiləcək evdə bərəkət və bolluq olmasını təmin etmək üçün Azərbaycanın əksər bölgələrində bünövrəyə metal pullar, buğda, çörək, duz bə başqa şeylər qoyur və deyirdilər: “Eviniz-əşiyiniz

bərəkətli olsun”, “Xeyrini, bərəkətini görəsiniz”, “İçində övladınız üçün toy edəsiniz”.

Tikinti prosesində ev sahibinə yaxın qohumlar, qonşular, kənd sakinləri də kömək edərdi. Tikinti sahəsinə ilk dəfə gələn hər bir kəs “gözdənlığı” verərək tikintinin üstünə pul və ya başqa hədiyyə qoyardı. Ev inşasında çox zaman Azərbaycan kəndlərində geniş yayılmış qarşılıqlı yardım forması olan hoya, mədəd, əvrəz (iməcilik) təşkil edilirdi. Kərpic kəsilməsi, bünövrə qazılması, evin tirinin qaldırılması, dərəsərin qoyulması kimi güc tələb edən inşaat işlərində el köməyi adətlərinə daha çox ehtiyac hiss olunardı. [69] Hoya (iməciliyə) gələnlər özləri ilə iş alətləri, araba və s. gətirərdilər. Ev sahibi tikintidə iştirak edənlərə qoyun kəsər, yemək hazırlatdırardı.

Tikinti prosesində həyata keçirilən maraqlı adətlərdən bir də “dərəsərin qoyulması”, “tiratdı” adəti idi. Adətən, qapı və pəncərə açırımlarının üzərinə qoyulan dərəsər, eləcə də dam tirləri yoğun və möhkəm ağaclardan hazırlanar, nisbətən ağır olardı. Usta tirin və dərəsərin birinin ucundan tutub ucadan: “Qaldıra bilmirəm, kömək lazımdır”-deyə qışqırardı. Bunu eşidən ev sahibi və yaxın qohumlardan biri ustaya bəxşiş verər və köməkləşib dərəsəri və dam tirlərini düzəldərdilər. Ev tikilib başa çatandan sonra ev sahibi ustanın damdan düşməsi və evin içərisinə keçməsi münasibəti ilə də bəxşiş verərdilər. Tikinti başa çatan kimi ev sahibi tərəfindən bəzən təziyə (imam ehsanı) verilirdi. Belə təziyələr ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq üç gün, bəzən də bir həftə davam edirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində təziyəni (imam ehasını) “mövlud duası” və ya “evgörmə mövludu” əvəz edirdi.

Ənənəyə görə, ata evindən ayrılıb müstəqil həyata başlayan hər kəs tikdirdiyi təzə evdə ilk dəfə ata ocağından od gətirərdi. Bu adətin mahiyyəti dədə-baba ocağının davam etdirilməsi ilə izah olunurdu. Bundan başqa, ilk dəfə evə xoşbəxtlik və səadət rəmzi olan güzgü, lampa, bolluq və bərəkət rəmzi duz-çörək gətirərdilər.

Lənkəran-Astara bölgəsinin kəndlərində bünövrəyə bolluq-bərəkət rəmzi olan əşyaların (metal pullar, duz, çörək, qənd, un və s.) qoyulmasında, xüsusilə də yeni tikilən evə avadanlıqlarının və şirniyyat xonçasının kimin keçirməsi məsləhətində bütün ciddiliyi ilə əməl edilən

adətlər mövcud olmuşdur. Azərbaycanda qədim matriarxat dövrününü qalıqları ilə səsleşən bu adətlərə görə, ev tikdirən oğulun anası sağ idisə, ilk bünövrə daşının altına pul və ya bərəkət rəmzlərini mütləq o qoymalı idi. Maraqlıdır ki, bağda yetişən ilk meyvəni də ya oğulun anası, əgər o sağ deyildisə, evin qadını dərməli idi. Şübhəsiz ki, bu adətlərlə qadının-ananın müqəddəsliyi, onun bar ağacına bənzəməsi, ağacbar gətirən kimi, onun da nəslin davamı olacaq körpə dünyaya gətirməsi kimi inamlar öz əksini tapmışdır. Qadının özü bar-bərəkət simvolu olduğu kimi, onun təzə evə öz əli ilə qoyduğu bərəkətdə gələcəkədə yeni ocağın bərəkətli olacağına inamdan gəlirdi. Ev tikilib başa çatandan sonra evə ilk gətirilən içərisi yağlı çörək (zerən), şirniyyat və çərəzlərlə dolu xonçanı da mütləq ya oğul anası, ya da oğlunun öz qadını gətirməli idi.

Ailə yeni mənzildə məskunlaşandan sonra qohum və qonşular, eləcə də kənd sakinləri müəyyən bir hədiyyə alıb, “ev görməsi”nə gələrdilər. Bu adətin başlıca qayası yeni qurulan ocağa əl tutmaq, kömək göstərmək təşkil edirdi. Bu zaman yaxın qonum-qonşular, həmkəndlilər öz imkanı daxilində palaz, pəncərə pərdəsi, damazlıq heyvan, imkanı geniş olanlar isə xalça, somavar, kətillər və s. götürüb gözdəmlərə gələrdilər. Gələnlərə qonaqlıq süfrəsi aşmaq da bir ayrı adət idi.

Təsərrüfat tikililəri. Azərbaycanda təbii-coğrafi şərait, sosial-iqtisadi amillər, əhəlinin məişət tərzini və təsərrüfat məşğuliyyəyətindən asılı olaraq tarixən bir çox təsərrüfat tikililəri formalaşmışdır.

Təsərrüfat tikililəri, ayrıca bir obyekt kimi, yalnız xüsusi mülkiyyəyət şəraitində meydana çıxmışdı. O vaxta qədər heç bir təsərrüfat tikilisinə ehtiyac olmamış, yaşayış evi həm də təsərrüfat tikintisi vəzifəsinin icra etmişdi. Təsərrüfat tikililərinin formalaşmasında XIX əsr Azərbaycanı üçün xarakterik olan əkinçilik, maldarlıq qismən də ev peşəsi və sənətkarlıq kimi təsərrüfat-mədəni tiplərin müstəsna rolu olmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda fərdi təsərrüfat tikililərinin müxtəlif variantları mövcud olmuşdur. Onlardan bəziləri həyətin daxilində evə bitişik və ya ondan aralı, bəziləri kəndin içərisində, bəzilər isə kənddən xeyli aralı, qışlaqlarda və yaylaqlarda inşa edilirdi. Dağ və dağətəyi

kəndlərdə ikimərtəbəli evin alt mərtəbəsindən təsərrüfat tikintisi kimi də istifadə etməyə üstünlük verilirdi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqımıza məxsus olan təsərrüfat tikililəri istifadə məqsədlərindən asılı olaraq müxtəlif səciyyəli olduğundan, onları əsasən üç qrupa bölmək olar:

I. Məişətlə bağlı tikililər: təndirxana (təndirəsər), odun və kömür yığımaq üçün yer (odunluq), yağmurluq və ya quraqlıq, taxıl quyusu, taxıl kəndisi, çardaq (talvar), yandamı və ya əldamı, anbar, tərəcə, buxana-qırxayaq, zirzəmi-xərpiştə (Naxçıvan) və s.

I. Heyvandarlıqla əlaqəli olan təsərrüfat tikililəri: pəyə, tövlə, mərək, banistan, vana, kaya, ağzıbir, yataq, sığırxana, küz, ağıl, göyəbaxar, kərəskə, xalxal (basdaray), poru, paçal, qəhər, baharbənd, dolan, hin.

II. İstehsal binaları: dükan, emalatxana, kümxana, dəmirçixana, dəyirman, dabbağxana və s.

Təndirxana- təndir və onun yanında xörək hazırlamaq üçün düzəldilmiş qarımdan, bunların üzərində isə dörd dirəklə qurulan çardaqdan ibarət idi. Təndirxanada qarımın düzəldilməsi ondan həmçinin mətbəxi kimi də istifadə olunmasına imkan verirdi. Təndirxananın yanları adətən açıq saxlanılırdı. Onu həyətin sakit, dalda bir tərəfində inşa edirdilər.

Müxtəlif ehtiyat ərzaq məhsullarını, mövsümü işlərdə işlədilən təsərrüfat alətlərini və məişət əşyalarını saxlamaq üçün hər bir ailə ayrıca olaraq **yandamı və əldamından** istifadə edirdi. Bir təsərrüfat tikilisi ya evin yan tərəfində ona bitişik halda ya da evin qabağında, onunla üzbəüz tikilirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində ona fakın, uja və ya ginabun, Naxçıvanda isə əl-ovuc damı deyilirdi.

Azərbaycan kənlərində hər bir ailənin istifadəsində olan mühüm təsərrüfat tikilisindən biri də **taxıl quyusu** idi. Taxıl quyusu ya həyətdə, ya da anbarın və da əldamın içərisində dördkünc, həm də dairəvi formada qazılırdı. Onun içərisinə bəzən suvaq çəkir, bəzən də əzilmiş küləşi elastik çubuqlar vasitəsilə quyunun kənarlarına kipləşdirirdilər. Bəzən üzərində çalaq da qurulmuş belə təsərrüfat quyusunda bir neçə ton taxıl da yerləşdirmək olurdu.

Yoxsul kəndlilərin əksəriyyəti taxıl və unu adətən **kəndi və saqanlarda** saxlayırdılar. Azərbaycanda çubuqhörmə və gildən düzəldilən kəndlilərdən istifadə olunurdu. Kəndi ikigözlü düzəldilir, birinə un, digərinə isə taxıl yığılırdı. Meşəətrafı kəndlərdə isə çox zaman kəndi əvəzinə iri ağac yeşik-saqan işlədilir.

Quraqlıq və ya yağmurluq əsasən kənd təsərrüfatı alətlərinin (araba, xış, vəl, boyunduruq, mala, car-car, mərküz (kərdi), çərəngüş, şana, bel, balta, yəhər-qoşqu dəsti və s.) saxlanması üçün tikilirdi. Düzbucaqlı planda olan quraqlıqdan örtüyü çatma və yastıdamlı olurdu. Bəzən ətrafı qarğı və qamışla hörülmüş quraqlıqdan xalxal və kərəskə, Şirvanda isə kümxana kimi də istifadə olunurdu. Yastıdamlı tikilən quraqlığın üstünə ot tayası yığılırdı.

Məişət bölməsində inşa edilən digər bir təsərrüfat tikintisi olan **buxxana** adətən torpaqdan qazılırdı. Bunun üçün 4m x 3m x 1,5 m ölçüdə sahənin torpağı çıxarılır, burada dam çardağı qurulub üstü torpaqlanırdı. Naxçıvan bölgəsində isə adətən kəhrizlərin içərisində xüsusi səriştə ilə düzəldilmiş yerlərdən buxxana (qırxayaq) kimi istifadə edirdilər. Burada evlərin zirzəmisini (xərpiştə) də təsərrüfat tikilisi rolunu oynayır, xüsusi divar açırımları ilə təhciz olunurdu.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təsərrüfat tikililərinin böyük bir hissəsi maldarlıq təsərrüfatı sahəsi ilə əlaqədar yaranmışdı. Burada qaramal, at və dəvə üçün nəzərdə tutulan **pəyə, tövlə, baharbənd, sığırxana, basdaray, ağzıbir, at xalxalı, karvansara**, qoyun-quzu üçün nəzərdə tutulan **kaya, yataq, vana, kərəskə, küz, poru, paçal, ağıl, banıstan** və s. kimi təsərrüfat tikililəri mövcud idi. İqtisadi cəhətdən imkansız ailələr bəzən bütün heyvanları bir yerə - pəyəyə salır, onun içərisində ağac və ya çubuq arakəsmələr vasitəsilə xüsusi bölmələr (danalıq, buzovluq, quzuluq, bordaq yeri və s.) ayırırdılar.

Azərbaycanda qoşqu və yük heyvanları üçün **tövlə** tikilirdi. Tövləni tikmək üçün həyətin bir tərəfində düzbucaqlı formada təxminən 1-1,5 m dərinliyində kalafa qazır, onun ortasına “T” şəkilli “aşıq dirəyi” basdırırdılar. “Aşıq dirəyi”nin üstünə atılan qoşa tirlərin ucları harma diklərin üstündə yerləşdirilmiş kərənlərin üzərinə düşürdü. Sonra kalafanın qırağı boyunca (əgər kalafanın içərisində daş divar

hürülsə, daş divarın), üstünə harma (keşəbənd) döşəyib tövlənin üstündə çəpəki şəkildə, bir ucu harmanın, bir ucu isə aşıq dirəyinin üstündən keçən qoşa tirlərin üzərinə düşməklə, pərdilər düzür, onun da üstünü avarla basdıraraq torpaq qatı əlavə edib möhkəm tapdalayardılar. Tövlənin dam örtüyünün bütün ağırlığı “aşiq dirəyi”nin üstünə düşdüyündən, o, adətən ağır və davamı ağac növlərindən (palıd, saqız, qara ardıc və s.) yonulub dördkünc formada düzədilirdi. Tikilinin qapısı dabanlı olmaqla, adətən palıd ağacından yonulur, geydirmə üsulu ilə hissələr bir-birinə bərkidilirdi. Məli olaraq tövlənin içərisinə enən giriş yolunun qarşısında dörd dirək üzərində çardaq tikilirdi. Tövlədə heyvanların yemlənməsi üçün axur da tikilirdi.

Maldarlıq məşğul olan hər bir ailənin **mərəyə** (samanlığa) böyük ehtiyacı var idi. Mal-qara üçün tədarük olunmuş yeri saxlamaq məqsədi ilə tikilən mərək, adətən, qışlaqlarda, bəzən də xırman yaxınlığında olurdu.

Sadə konstruksiyaya malik mərəklər kərpicdən, qarğı və ya çubuqdan tikilərək yastıdamlı olurdu. Bəzən qazma dam formasında tikilən mərəklərə də təsadüf olunurdu. Onlar torpağın içərisində (yeraltı) tikilir, saman qoyub-götürmək üçün bir giriş yolu olurdu.

Təsərrüfat tikililərinin digər bir qismini də ev peşəsi və kустar sənətkarlıqla meydana gələn istehsal binaları təşkil edirdi. Bu qrupa daxil olan təsərrüfat tikililərinin böyük əksəriyyəti kəndin içərisində və ya həyət daxilində, bəziləri isə (**dabbağxana, dəyirman**) su mənbələri üzərində tikilirdi.

Azərbaycan xalqının gündəlik məişətində ağacdan hazırlanmış ev avadanlıqları və təsərrüfat alətləri daha çox işləndiyindən dağlıq, dağəyəti və meşəətrafi kəndlərin əksəriyyətində bu kустar sənət növləri ilə məşğul olan ustalar fəaliyyət göstərirdilər. Onların bəzən həyət daxilində (əgər yaşayış evi ikimərtəbəli idisə, alt mərtəbədə, ayrıca bir otaqda), bəzən də kəndin ortasında xüsusi **emalatxanları** olurdu. Ağacişləmə sənətinin mahir biliciləri olan bu ustalar ayrı-ayrı məişət avadanlıqları hazırlamaq sahəsində ixtisaslaşmışdılar. Belə ki, onlardan bir qismi arabaçılıq və təkərçilik üzrə, bir qismi ev avadanlıqları hazırlamaq üzrə, bir qismi də kənd təsərrüfatı alətləri hazırlamaq üzrə sifarişlər qəbul edirdilər. Bəzən bu avadanlıqlar həftəbazarlarına

çıxarılır, taxıla və b. ərzaq məhsullarına mübadilə edilir və ya nağd pula satılırdı.

Digər bir istehsal binası olan **dəmirçixana** adətən ikimərtəbəli yaşayış binasının alt qatında, iri kəndlərdə ayrıca binada, şəhərlərdə isə ticarət cərgələrində yerləşirdi. Onun ön tərəfində geniş qapı və pəncərəsi olur, hazır məhsullar burada etdirilirdi. Dəmirçi məlumatları (kotan ucluğu-gavajın, oraq, balta, bel, kərənti ağızlığı, mərküz, sacayaq, sac və s.) emalatxananın özündə satılır, sifarişlər də burada qəbul edilirdi. Əhalinin dəmirçilik məlumatlarına olan tələbatını qismən də olsa ödəyən belə dəmirçixanalara, demək olar ki, hər bir kənddə təsadüf etmək mümkün idi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şəhər və şəhəratrafi kəndlərində misgərçilik, papaqçılıq, başmaqçılıq, dəriçilik, keçəçilik, toxuculuq, sərəcəçilik, dulusçuluq, dəmirçilik, kürkçülük və s. kimi kустar sənət sahələri mövcud olduğundan, onların fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan emalatxana tipli təsərrüfat tikililərinə böyük ehtiyac olmuşdur. Dabbaq emalatxanaları və dəyirmanları daha çox suya ehtoyacı olduğundan, onlar kənddən xeyli aralı, su mənbələri üzərində tikilirdi. Dabbaq emalatxanasının kənddən aralı tikilməsinin bir səbəbi də emal edilən dərinin islananda kəsif iyi verməsi idi.

Azərbaycanın baramaçılıqla məşğul olan kəndlərində ipəkqudu bəsləmək üçün xüsusi təsərrüfat tikilisi **dəy- (kümxana)** tikirdilər. Kümxana, bir qayda olaraq, "toxmacar" və ya "gərrik" adlanan tut bağının içərisində inşa olunurdu. Kümxananın içərisində 3-4 qatda tərəcə düzəldilir, burada baramaqudu bəsləyirdilər.

Xalqın istifadəsində olan fərdi təsərrüfat tikililərinin inşaat texnikası yaşayış evlərinə nisbətən öz primitivliyi ilə seçilirdi. Əhali bu tikililəri inşa edərkən, tikinti materialı kimi, çay və qaya daşndan, həmçinin ucuz başa gələn yerli tikinti materiallarından: qarğı, qamış çubuq, möhrə, ayıbalası kərpic, ağac və s. istifadə edirdi. Son zamanlar xalq məişətində baş verən əsaslı dəyişikliklər nəticəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz təsərrüfat tikililərinin bir qismi aradan çıxmış, bir qismi də hələ də öz məişəti əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Yaşayış məskənləri və evlərin etnoqrafik baxımdan tədqiqindən tam aydın olur ki, maddi mədəniyyətin bu sahəsi əsrlər

boyu bir çox təbii-coğrafi, sosial-siyasi, iqtisadi-mədəni və s. amillərin fəal təsiri ilə böyük təkamül və inkişaf yolu keçmiş, xalq məişətinin əsasını təşkil etmişdir. Xüsusilə xalq yaşayış evi fondu iqtisadi imkanların genişlənməsi, əhəlinin mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlişi və tikinti mədəniyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi nəticəsində yeni-yeni ev tipləri ilə zənginləşmiş, XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində qazma və qaradamlardan yerüstü evlərə-imarət, ağ otaq, aynabəndli ev, malikanə və s. kimi inkişaf edərək xalqın tələbatını tam ödəmişdir.